T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KEMÂL PAŞAZÂDE VE ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA DAİR RİSÂLELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Çağrı GEVHEROĞLU

ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Ankara, 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KEMÂL PAŞAZÂDE VE ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA DAİR RİSÂLELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET ÇAĞRI GEVHEROĞLU

ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
DOÇ. DR. OSMAN DÜZGÜN

Ankara, 2021

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

Mehmet Çağrı GEVHEROĞLU tarafından hazırlanan "Kemâl Paşazâde ve Arap Dili ve Edebiyatına Dair Risâleleri" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda ~~Doktora~~/Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Kurumu	İmza
Danışman Doç. Dr. Osman DÜZGÜN		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul [X]	Red [ ]		
Jüri Üyesi Prof. Dr. Kemal TUZCU		Ankara Üniversitesi	
Kabul [X]	Red [ ]		
Jüri Üyesi Ünvan Dr. Öğr. Üyesi Abdulmuttalip IŞIDAN		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	
Kabul [X]	Red [ ]		

Tez Savunma Tarihi: 28.10.2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. 28/10/2021

Mehmet Çağrı GEVHEROĞLU

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans ders dönemi ve tez döneminde yetişmemizde büyük katkıları bulunan, bizleri sadece bir talebe değil, aynı zamanda bir meslektaşı olarak gören, bilgi ve tecrübelerini paylaşan, kıymetli vakitlerini ayıran ve çalışmanın her aşamasına katkılarda bulunan danışmanım Doç. Dr. Osman DÜZGÜN'e saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca bu günlere gelmemize vesile olan, bu süreçlerde maddî-manevî desteğini esirgemeyen, her türlü fedakârlığı ve hoşgörüyü gösteren başta aileme, tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma da şükranlarımı sunuyorum

ÖZET

KEMÂL PAŞAZÂDE VE ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA DAİR RİSÂLELERİ

Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye'nin en ihtişamlı devrinde velûd bir âlim olan Ahmed İbn-i Kemal Paşa; müderris, müfti, kazasker, şeyhü'l-islam'lık görevlerini icra etmiş, Curcânî, ez-Zemahşerî gibi önde gelen dil âlimlerini dahi tenkit edebilecek liyakatte, derinleşmiş bir dil bilimci; şer'i ilimlerde de mütehassıs ve söz sahibidir.

Toplamda tespit edilen 209 eserinden birçoğunu Arabî olarak muhtelif muhtevalardaki meselelerde telif etmiş bu âlimin ilmi kişiliği, edebi kişiliğine baskın çıksa da Osmanlı Dönemi'nde yetişen değerli bir edebiyatçı ve edebiyat tenkitçisidir. Bu bağlamda elsine-i selâsenin üçünde de kalem oynatmış, belagat ve Arap dili grameri konusunda da devrinde ihya hareketi denebilecek çalışmalara imza atmıştır.

Son dönemlerde değişen ve değeri artan dilbilimi ve dil felsefesi konularını ve tartışmalarını Osmanlı ilim ve fikir havzası her zaman canlı tutmuştur. Nitekim şerh-haşiye geleneği, talikler, reddiyeler, ilmî münazaralar bunların günümüze ulaşabilmiş örnekleridir. Bu konuda da Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın değerli görüşleri mevcuttur.

Bu çalışmamızın birinci bölümünde müellifimizin hayatından, vazifelerinden, hocalarından, talebelerinden, tarihçiliğinden, edipliğinden ve eserlerinden genel olarak ve kısaca bahsedilmiştir.

İkinci bölümde müellifimizin tarihteki konumunu ve önemini anlamak için belagatın kısa tarihinden ve edebiyatın dönemleri arasından Osmanlı dönemi tartışmaları ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise müellifimizin Arap dili ve edebiyatı ile alakalı müstakil risâlelerinden 27 tanesi ihtiva ettiği meseleler, dil-üslup özellikleri açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Belâgat, Ahmed İbn-i Kemâl Paşa, Risâle

ABSTRACT

KEMAL PASHAZADE AND HIS TREATIES ON THE ARABIC LANGUAGE AND LITERATURE

Ahmed Ibn-i Kemal Pasha, who was a prolific scholar in the most glorious period of the State-i Âliyye-i Osmaniyye; a linguist who has performed his duties as a muderris, mufti, kazasker, sheikh al-Islam, and has the ability to criticize even prominent language scholars such as Curcânî and ez-Zemahşeri; He is also an expert and has a say in the Islamic sciences.

Although the scholarly personality of this scholar, who wrote many of his 209 works identified in total on various issues in Arabic, overpowered his literary personality, he is a valuable literary scholar and literary critic who grew up in the Ottoman Period. In this context, he wrote in all three of the elsine-i selase, and he carried out studies on rhetoric and Arabic language grammar, which can be called a revival movement in his time.

The Ottoman science and idea basin has always kept alive the topics and discussions of linguistics and philosophy of language, which have changed and increased in value recently. As a matter of fact, the tradition of commentary-annotation, taliks, refutations, scientific debates are examples of these that have survived to the present day. Ahmed Ibn-i Kemal Pasha has valuable views on this subject.

In the first part of this study, our author's life, duties, teachers, students, historiography, literature and works are mentioned in general and briefly.

In the second part, the Ottoman period debates from the short history of rhetoric and the periods of literature are discussed in order to understand the position and importance of our author in history.

In the third and last part, 27 of our author's separate epistles related to Arabic language and literature, the issues included, are examined in terms of language-style characteristics.

Keywords: Arabic Language and Literature, Belagat, Ahmad Ibn-i Kemal Pasha, Treatise

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR DİZİNİ v
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ vi
GİRİŞ 1
I. BÖLÜM 8
AHMED İBN-İ KEMÂL PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ 8
1.1. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın Hayatı 8
1.2. Aldığı Vazîfeler 13
1.3. Hocaları 14
1.4. Talebeleri 16
1.5. Tarihçiliği 20
1.6. Edipliği 22
1.7. Vefâtı 24
1.7.1. Vasıyetnâmesi 25
1.8. Eserleri 26
1.9. Hakkında Yapılan Akademik ve İlmi Çalışmalar 33
II. BÖLÜM 35
BELAGAT VE EDEBİYATIN DÖNEMLERİNE GENEL BİR BAKIŞ 35
.2.1 Belâgatin Birinci Dönemi 37
.2.1.1 Cahiliye Devri 37
2.1.2. Edebi Tenkit Dönemi 40
2.1.3. Belâgat İlmine Müfessirlerin Katkıları 42
2.1.4. Belâgat İlmine Mütekellimlerin Katkıları 43
2.1.5. Dil ve Gramer Âlimlerinin Belâgat İlmine Katkıları 44
.2.2 Belâgatin İkinci Dönemi 45
2.3. Belâgatin Üçüncü Dönemi 46
2.4. Belâgatin Dördüncü Dönemi 48
2.5. Osmanlı Dönemi Belâgat Anlayışı 49
2.6. Osmanlı Döneminde Arap Edebiyatı 50
III. BÖLÜM 55

DİL VE BELAĞAT RİSALELERİ 55
1- *Risâle fî tahkîki't-tağlîb* 57
2- *Risâle fî aksâmi'l-isti'âre* 59
3- *Risâle fî enva'i'l-mecaz* 61
4- *Risâle fi't-tazmîn* 63
5- *Risâle fi'l-lafzi'l-musta'mel bi tariki'l-mecâz* 65
6- *Risâle fî beyân uslûbi'l-hakîm* 67
7- *Risâle fî tahkiki'l-muşâkele* 69
8- *Risâle fî beyâni telvîni'l-hitâb* 71
9- *Risâle fî tahkiki't-tevessu'ât* 75
10- *Risâle fî tahkik ma'na'n-nazm ve's-sıyağa* 77
11- *Risâle fî tahkiki'l-havâs ve'l-mezâyâ* 79
12- *Risâle fî 'ilmi'l-beyân* 80
13- *Risâle fi'l-îcâz ve'l-itnâb* 83
14- *Risâle fî tevcîhi't-teşbîhi fi: (Kemâ salleyte 'alâ İbrahîm)* 86
15- *Şerh ta'rîfi'l-kelime* 87
16- *Risâle fi'l-cem'* 89
17- *Risâle fî nisbeti'l-cem'* 90
18- *Risâle fî hitabi'l-vâhid ve'müsennâ* 92
19- *Risâle fi tahkîki'l-izâfe* 95
20- *Risâle fî (min) teb'îziyye* 97
21- *Risâle fi tahkîki's-sînât* 100
22- *Risâle fi beyân (ekser min en)* 102
23- *Risâle fî beyâni's-serâb ve'l-âl* 104
24- *Et-tenbîh 'alâ galati'l-câhil ve'n-nebîh* 105
25- *Risâle fî beyân meziyye lisâni'l-fârisiyye* 107
26- *Ta'lîka 'alâ mersiyyet âdem ibnehu hâbil* 110
27- *İzhâru'l-ezhâr 'alâ eşcâri'l-eş'âr* 112
SONUÇ 114
KAYNAKÇA 117

KISALTMALAR DİZİNİ

a.e.	Adı geçen eser, aynı yer
a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz.	Bakınız
bs.	Basım
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
EI	Encylopedia of Islam
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
hk.	Hüküm
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
m.	Mîlâdî
md.	Madde
No.	Numara
nşr. hz.	Neşre hazırlayan
s.	Sayfa
Thk.	Tahkik eden
Trc.	Terceme eden
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	Vefatı
yay.	Yayımlayan
yay. haz.	Yayına hazırlayan

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada, aşağıda gösterilen transkripsiyon kurallarına riayet edilmiştir:

Kısa Sesliler: َ: a-e, ِ : ı-i, ُ : u-ü

Uzun Sesliler: ى ,ا ,آ: â, ي : î, و : û

- Harf-i tarif (ال) sözcük başında küçük harfle yazılmıştır. ez-Zemahşerî, el-Hakîm gibi.

- Harf-i tariften sonra gelen şemsi ve kameri harfler okundukları şekliyle yazılmıştır. Müfti's-sekaleyn, Üslubi'l-hakîm gibi

- Terkib halindeki kişi isimleri bitişik yazılmış, Türkçeleşmiş isim ve ifadelerde transkripsiyon yapılmamıştır. Abdulkahir, Abdurrahman, Abdulcebbar gibi.

GİRİŞ

Bu çalışmamızda velûd bir İslam âlimi, döneminin kıymetli bir entelektüeli, ansiklopedik bir müellif, özgün bir müverrih, kuvvetli bir şair ve mütekâmil bir şeyhü'l-islam olan Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın hayatını, eserlerini, hocalarını, talebelerini ve Arap dili ve belağatı ile ilgili risalelerini ele alacağız. Bu minvalde de genel olarak İslam ulemasının Arapça telif geleneğine ve bu geleneğe bir örnek olarak da "Ahmed İbn-i Kemâl Paşa" ve müellefâtına değineceğiz.

Yukarıda saydıklarımıza ek olarak derin ve idrak sahibi bir devlet adamı olarak tarih sahnesinde önemli kararlarıyla da yerini almıştır. Müftîlik makamında verdiği belki de binlerce fetva ile hem halkın sorunlarına ve durumuna muttalî hem de bunlara deva olmuştur. Yazdığı risâleler ve verdiği fetvalar ile devletlerarasındaki propaganda ve fikir savaşlarında da başı çekmiştir. Birçok din ve devlet adamının veremediği kararları vermekten çekinmemiştir.

Nitekim Osmanlı'da "elsine-i selâse" adı altında, muhtevası zengin üç dil kullanılmaktaydı. Müellifimiz bu üç dilde otorite olduğu gibi "Çağatay Türkçesi" diye adlandırılan eski Türkçe'ye de hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Lakin elbette özellikle ilmî eserlerinde zamanın ilim dili olan Arabî lisânını ustalıkla kullanmıştır. Eserlerinden çok az bir kısmını Farisî ve Türkî olarak kaleme almıştır. Bunlar da daha çok edebî eserler ve tarih gibi muhtelif alanlardır.

Çalışmamızın ilk bölümünde önce hayatından genel olarak bahsettikten sonra ilmi hüviyetini aktarabilmek adına bazı meziyetleri aktarılmaya çalışılmıştır. Ardından müellifimizin ilim ve fikir hayatını şekillendiren hocaları ve tedris hayatı, aldığı vazifeler ele alınmıştır. Bunun ardından bu bereketli ömrün meyveleri diyebileceğimiz talebeleri ve eserleri ele alınmıştır. Bu bölüm farklı rivayet ve tartışmalara girmeden mümkün mertebe konu dağıtılmadan işlenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise incelenen risalelerin temel konusu olan belâgatin ve edebiyatın dönemleri işlenmiş, özel olarak da Osmanlı dönemi tetkik edilmiştir. Bundaki temel maksat ise müellifimizin bütün bu tarihi süreç içerisindeki konumunu ve literatüre katkısını irdelemektir.

Üçüncü bölümde ise direk alan ile alakalı dil ve edebiyat risâlelerinin üslup, içerik bakımından incelenmiştir. Bu kısımda ise orijinal metnin tamamının verilip motamot bir tercemesini yapmaktan ziyade konu ile alakalı modern kaynaklarda mevcut ise önce bu kaynaklardan konunun veciz bir izâhı verilmiştir. Daha sonra genelde müellifimizin ağzından klasik kaynaklarda kendisinden önceki ulemanın konu ile ilgili mülahazatları ardından müellifimizin bunların lehine ve aleyhine görüşlerine yer verilmiştir. Eğer mevcutsa müellifimizin kendisinin yaptığı özgün tanımlar öncelenmiştir. Daha sonrasında konu ile alakalı verilen misallerden sırasıyla ayetler, hadisler, şevahit beyitlerden en meşhur veya en anlaşılabilir olanları seçilerek konulmuştur.

Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın Yaşadığı Dönemde İlmi ve Kültürel Çevre

Her insanı özellikle de her ilim adamını bizâtihî yaşamış olduğu kültürel ve ilmi çevrede anlayıp, hayatını bu bilgilerin ışığında aktarmak yerinde bir ilmî anlayış olacaktır. Aksi takdirde tarihteki önemli şahıslar ve olaylar gereği gibi anlaşılamaz, ifrat ve tefritten de kurtulunamaz.

Müslüman-Türk tarihinin şanlı tarihinde dönüm noktaları olan olaylar olduğu gibi yine dönüm noktası olmuş bazı şahsiyetler de mevcuttur.

Öyle ki 1526 yılı tarihte "Türk Yılı" olarak nitelendirilmiştir. Bir yandan Osmanlı'nın çatısı altında Mohaç Meydan Muharebesiyle ile Avrupa'nın ortasında pek mühim bir zafer elde eden Müslüman-Türkler, bir yanda da yine aynı yılda doğuda 1526'da Pânîpet Meydan Savaşı'nı kazanarak Lûdî Sultanlığı'nı ortadan kaldıran ve Bâbürlü hânedanını kuran ile yine Müslüman-Türkler tarih sahnesinde başrolü oynamıştır. Ayrıca bu iki devletin arasında bazı bağlar bulunduğu da zikredilebilir. Bazı listelerde dünya harikalarından olarak zikredilen Tac Mahal'in mimari çizimi ve maketinin yapımında Mimar Sinan'ın talebelerinden olan Osmanlı asıllı Üstad Muhammed İsa Efendi'nin çalıştığı meşhur bir bilgidir.

Tarih sahnesindeki bu başarılar elbette sadece fetihler, savaşlar, barışlar, antlaşmalar kısacası siyasi tarih ile sınırlı değildir. Sosyal tarih açısından da Osmanlı'nın altın çağı denebilecek tarihler yine bu tarihlerdir. Nitekim Ahmed İbn-i Kemâl Paşa ilme ve sanata ziyâdesiyle önem veren dört güzîde Osmanlı padişâhının dönemlerinde yaşamıştır. Müellifimizin de yaşadığı bu dönemlerde Osmanlı medreselerinin hem ulum-u diniyye hem de ulum-u akliyye eğitimini ciddiyetli bir şekilde verdiği âşikardır. Bunun yanında sadece

İmparatorluğun sınırlarında Fatih Sultan Mehmet Han zamanında başlayan bu eğilim, müellifimizin de sekiz yıl gibi bir süre şeyhulislamlık yaptığı Kânunî Sultan Süleyman Han zamanında zirve noktasını görmüştür.

Medresenin geçmişini çok eskilere dayandırmak mümkünse de Türk-İslam beldelerinde devletin teşvik ve maddî desteğiyle kurulan ilk medreselerin Nizâmiye Medreseleri[1] olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bu medresenin başına İmam-ı Gazzalî Hazretleri'ni getirirken Vezir'in maksadı devlet çapında Fatımî propagandasıyla mücadele etmek ve ehl-i sünnet itikadını yaymak idi. Osmanlılarda ilk medrese nüvesi ise; ikinci Osmanlı padişahı olan Orhan Gazi döneminde İznik Medresesidir. Medrese geleneği ve medresenin toplum ve devlet gözündeki itibarı hep artarak devam etmiştir.

Medreselerin kuran ve destekleyen Padişah'ların çocukları olan şehzadeler ise Saray bünyesinde özel seçme hocalardan ders almakta idiler. Bu sâyede hem dinî hem fennî ilimlerin eğitimini almış bunun yanında da entelektüel ve renkli kişilikli idareciler tarih sahnesine çıkmıştır.

Fatih Sultan Mehmet Han bir mareşal olmasının yanı sıra önemli çizimleri olan bir mühendis, harita üzerine çalışmalar yapan biri, bunların yanında kitaplara ve kitap koleksiyonculuğuna çok düşkün, ilmi münazaraları çok seven, iyi bir bahçıvan ve güçlü bir şair idi. "Avnî" mahlasıyla şiirler nazmetmiştir.

II. Bayezid ise marangoz ve hattatlığının yanı sıra yine iyi bir şair idi. "Adlî" mahlasıyla şiirler nazmetmiştir. Ayrıca tarih alanına ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu minvalde önemli ve özgün eserler onun döneminde onun ciddi destekleri sonucu ortaya çıkmıştır.

Yavuz Sultan Selim Hân bir mareşal ve iyi bir kuyumcu olmasının yanı sıra kitapları çok seven, divan şiirinde üstün meziyetlere sahip bir şair idi. Bunun yanında bazı Arapça şiirler yazdığı da bilinmektedir. "Selîmî" mahlasıyla şiirler nazmetmiştir. Herkese karşı çetin iken ilim adamlarına karşı çok hilm sahibi ve hürmetkâr idi.

Kânûnî Sultan Süleyman Han ise kuyumculuk ve kunduracılığın yanı sıra iyi bir mareşal ve kuvvetli bir şair idi. "Muhibbî" mahlasıyla şiirler nazmetmiştir.

[1] Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından başta Bağdat olmak üzere Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde kurulan medreseler.

Ayrıca bu padişahlar kendi dönemlerinde yüksek ilim erbabını savundukları ve destekleri gibi yenilerinin yetişmeleri için de büyük çaba sarfetmişlerdir. Bunun yanında Osmanlı coğrafyasındaki ve komşu coğrafyalardaki ilim adamlarına payitahtta mihmandarlık yapmak konusunda çok istekli olmuşlardır. Nitekim Fatih Sultan Mehmet Han Ali Kuşçu, Molla Cami ve daha birçok ilim erbabını davet etmiş, onları sarayında misafir etmiştir. Yabancı ilim adamı ve zanaatkârlardan da istifade etmiştir. Yavuz Sultan Selim Han Mısır, Şam ve Harameyn seferleri sonucunda bin kadar ilim adamı ve zanaatkârı İstanbul'a göndermiştir. Bu örnekler Osmanlı tarihinde daha da arttırılabilir.

Osmanlı sultanlarının ilim adamlarına hürmet gösterme ve değer verme hususundaki şu olay kayda değerdir. Nitekim hadise Yavuz ile müellifimiz arasında geçmektedir. Şöyle ki: "Mısır'ın fethi sırasında Kemalpaşazâde, Yavuz Sultan Selim Hân'ın yanında bulunmuş, gönül okşayıcı sohbetleriyle Sultan'ı ve çevresini kendisine hayran bırakmıştı. Zaferden sonra da, zaman zaman Sultan ile atbaşı yürüyüp sohbet etmişlerdir. Askerler ve yüksek rütbeli idareciler Mısır'dan artık bıkmışlardı. Orasının iklim şartlarına ve sıcağına dayanamıyorlar, artık Anadolu'yu özlüyorlar ve bir an evvel Anadolu'ya dönmek istiyorlardı. Ancak bu duygularını Sultana iletecek birisi gerekliydi. Hiç kimse de bu işe cesaret edemiyordu. Bir gün bunu İbn Kemâl'in yapabileceğini düşünerek meseleyi ona açtılar, O da kabul etti. Mısır Fâtihi Yavuz Sultan Selim Han ile bir sohbet esnasında, Sultan:

-Lala, şehirde ne var ne yok? diye sorunca:

İbn Kemâl bunu fırsat bilerek şöyle cevap vermiş:

-Sultanım, askerler Nil'de davarlarını suluyorlardı. Onlardan birinin şöyle bir türkü söylediğini duydum:

Nemüz kaldı bizim mülk-i Arab'da

Nice biz dururuz Şam u Halep'te

Cihân halkı kamu ayş u tarab'da

Gel gidelüm Rûm illerine.

Bunu işiten Yavuz, askerlerinin Anadolu'yu arzuladığını anlamıştı.

-Artık burada kalmağa gerek kalmadı, göçelim! Dedi. Aradan birkaç gün geçmişti. Yine bir gezi sırasında Sultan, Paşazâde'ye sordu:

-Tokatlı Molla Lütfi sizin hocanız imiş. İlmi irfanı yüksek, dört başı mamur bir ilim adamı iken, katline sebep ne ola?

-Tam bir âlim, kâmil, salih, dindar bir kişi iken, düşmanlarının hasedine uğradı. Yalnız ilminin yanında, bazen öyle şakalar yapardı ki, işitenler gerçek sanırlardı!

-Siz de üstadınız gibi şakalar yapmaz mısınız ki, gerçek zannedilsin!

-Biz geçen gün sıramızı savdık Sultanım, şimdi sıra padişahımız hazretlerindedir!

Sultan Selim düşündü ve şöyle dedi:

-Yoksa geçen gün Yeniçerilerin ağzından söylenen kıta da öyle bir şaka mıydı?

-Evet, padişahımızın buyurdukları gibidir!

Paşazâde'nin bu nüktesi, Hünkâr'ın pek hoşuna gitmişti. Kendisine bu yüzden büyük bir ihsanda bulunmuştur.

Artık Mısır'dan dönüşe geçilmişti. Adana'ya gelindiğinde sağanak halde yağmur yağıyordu. Herkes çadırlara sığınmış, etraf su ve çamur deryasına dönmüştü. Yağmur dinince yeniden yola çıkıldı. Sultan, Kemâlpaşazâde'yle atbaşı gidiyordu. Bir ara Hoca'nın atı tökezleyerek ileriye doğru fırladı. İbn Kemâl, âniden dizginleri kasıp, son anda atını düşmekten kurtardığı sırada gözleri padişahın kaftanına ilişti. Tökezlenme esnasında, atının ayağından sıçrayan çamurlar padişahın üstünü balçıkla sıvamıştı. Beti benzi sarardı, eli ayağı titremeye başladı. Zira Sultan Selim'in celalli bilinirdi. Nedimler üşüşüp, Hünkâr'ın kaftanındaki çamurları temizlemeye koyuldular. Fakat Sultan, bir yandan hocanın halini seyrediyor, bir yandan da kahkahayla gülüyordu. Sonra nedimlerine dönerek:

-Durun, temizlemeyin! Bana yeni bir kaftan getirin, üzerimi değiştireyim. Bu çamurlu kaftanımı da öldüğümde sandukamın üzerine örtsünler. Çünkü ûlemânın atının ayağından sıçrayan bu çamurlar mübarek olup hürmet ve tazime layıktır demiştir…

Mısır Fâtihi Yavuz Sultan Selim, işte böyle söyleyerek hem hocasını zor durumdan kurtarmış hem de ilme ve âlime verdiği büyük değeri göstermiştir.

Dönemi yansıtan ikonik denilebilecek olaylarından biri de Molla Kâbız meselesidir. Şöyle ki "zındıklık ve ilhâd yoluna girip inancına fesat karışmış olan" Kâbız, Hz. İsâ'nın Hz.

Muhammed'den daha üstün olduğu yolunda iddialar ortaya atmış, bu iddiaları çeşitli yerlerde yaymaya başlamıştır. Onun, görüşlerini uluorta halk arasında dile getirmesi ve bazı kimselerin zihinlerini karıştırması âlimleri harekete geçirmiş ve Kâbız 8 Safer 934 (3 Kasım 1527) tarihinde Dîvân-ı Hümâyun'a sevkedilmiştir. Vezîriâzam Makbul İbrâhim Paşa, meseleyi çözmeleri için Rumeli kazaskeri Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi ile Anadolu Kazaskeri Kâdirî Çelebi'yi görevlendirmiş, Kâbız kazaskerlere âyet ve hadisler çerçevesinde iddiasını tekrarlamış, fakat kazaskerler bu iddiaları tatminkâr bir şekilde cevaplandıramamış, aksine öfkelenerek onu tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine vezîriâzam ilmî yetersizlikleri yüzünden kazaskerleri şiddetle eleştirmiş ve bağırıp çağırmanın âcizlik alâmeti sayıldığını, ilim ehline yakışanın delillerle meseleyi çözmek olduğunu söylemiştir. Ardından Kâbız hüküm verilmeksizin hapse konulmuştur. Bu sırada durumu kafes arkasından takip eden Kanûnî Sultan Süleyman, İbrâhim Paşa'yı çağırarak Kâbız'ın bâtıl fikirlerinin cevaplandırılmayıp hakkından gelinememiş olmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmiş ve hemen yeni bir mahkeme oluşturulmasını istemiştir. İbrâhim Paşa, ertesi gün şeyhülislâm Ahmed İbn-i Kemâl Paşa ile İstanbul Kadısı Sâdeddin Efendi'yi davet ederek Dîvân-ı Hümâyun'da yeni bir mahkeme kurmuştur. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa önce Kâbız'ın fikirlerini dinlemiş, ardından onun dayandığı Kur'an âyetlerini ve hadisleri yanlış anladığını göstermiş, ileri sürdüğü delillerin tutarsızlığını ortaya koymuştur. Bunun üzerine Kābız söyleyecek hiçbir şey bulamamıştır. Şeyhülislâm, Kâbız'ın zındıklık suçu işlediğini belirten fetvasını vermiş, Kadı Sâdeddin de onu iddiasından vazgeçip Ehl-i sünnet inancına dönmeye davet etmiştir. Ancak Kâbız buna yanaşmayınca kadı idamına hükmetmiş ve boynu vurulmuştur. (9 Safer 934 / 4 Kasım 1527).

Bu hadise dönemin sosyolojik ve psikolojik yapısını anlamak ve müellifimizin bütün bu olaylardaki konumunu ve önemini anlamlandırmak açısından mânidardır. Elbette ilk göze çarpan tarafı bu kimsenin aylarca bölücü propagandalar yapmasına rağmen müdahale edilmemiş olmasıdır. Ta ki bu propagandaların etkisiyle etrafında insanlar toplanıncaya kadar... Bu hal devletin bekası ve halkın bütünlüğünü ilgilendiren bir mesele olduğu için artık devlet ricâli konuya müdahale ettiyse de konu ilk etapta yine de ilmiye sınıfına havale edilmiştir. Bu bir nevi işi ehline bırakmaktır. Bir diğer husus iki kazaskerin gerekli cevapları verememeleri üzerine divanın ertelenmesidir. Bu ertelenme hadisesinde vezir-i azam Molla Kâbız'a yüklenmek yerine kazaskerleri eleştirmiştir. Sonrasında artık Molla Kâbız Ahmed İbn-i Kemal Paşa'nın karşısındadır. Ve nihayet gerekli ilmi cevaplarla bütün iddia ve fikirleri çürütülmüştür. Divanın ertelenmesi dönemin Osmanlı'sında fikir özgürlüğünün de önemli

bir göstergesidir. Daha sonrasında olay burada bırakılmamış ve dönemin halkını ve gelecek nesilleri bilinçlendirilmesi için bir eser haline de getirilmiştir.

Kemalpaşazâde bu olay vesilesiyle zındık kavramı ve hükmüyle ilgili bir risâle kaleme almıştır. [2] Ahmed İbn-i Kemal Paşa'nın katline fetva verdiği ikinci son kimse ise Bayramî-Melâmî tarikatına mensup sûfî İsmail Mâʻşûkî'dir. Nitekim zamanında bu zatın babası olan Bayramî Melâmîliği'ne mensup sufî Pîr Ali Aksarayî aleyhinde de fetva vermiştir. Aleyhinde fetva verdiği bir diğer kimse ise yine Bayramî-Melâmî şeyhlerinden Bünyâmin Ayâşî'dir. Bunun yanında Muhyiddin İbn-i Arabî ve İbrahim Gülşenî gibi lehine fetva verdikleri de olmuştur.

Bu fetvalar yargısız infaz şeklinde değil ya Molla Kâbız hadisesinde olduğu gibi fikirlerini birinci ağızdan dinleyerek ve fikirlerini çürüterek ve yahut bahsi geçen kimselerin eserlerini iyi tedkik ederek verilmiş fetvalardır. Kabule şayan olan ve bir ilim adamına yaraşan da elbette bu olmalıdır.

[2] Risâle fîmâ yeteʿallaku bi-lafzi'z-zındîk.

I. BÖLÜM

AHMED İBN-İ KEMÂL PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın Hayatı

"Kısmetindir gezdiren yer yer seni,
Arşa çıksan, akıbet yer yer seni…"
Ahmed İbn-i Kemâl Paşa

Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa Efendi, Fatih Sultan Mehmed Han (1451-1481), II. Bayezid Han (1481-1512) Yavuz Sultan Selim Han (1512-1520), Kânûnî Sultan Süleyman Han (1520-1566) devirlerinde yaşamış âlim bir zât olup ve devlet adamı olup doğum yeri hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. (873-1469) senesinde Fatih Sultan Mehmet Han devrinde tevellüd edip, (940-1534) senesinde Kânûnî Sultan Süleyman Han devrinde şeyhülislam vazifesinde iken vefat etmiştir.

Doğum yerleri arasında Tokat, Amasya ve Edirne zikredilmektedir. Kaynaklarda Tokat ve Amasya[3] zikredilse de bu ihtimaller zayıf görünmektedir. Nitekim İsmet Parmaksızoğlu[4] onun Tokat doğumlu olduğu görüşündedir ve onun köklerinin anne tarafından dedesi olan "İbn Küpeli" diye meşhur Muhammed Muhyiddin Efendi'nin İran'dan Tokat'a gelip yerleşmiş olmasına bağlamaktadır. Yine aynı fikri savunanlar babası Süleyman Bey'in Tokatta memuriyette olmasını delil olarak sunmuşlardır.[5] Babasının görev yıllarında ise Ahmed Şemsüddin on yaşlarında idi.[6] Dolayısıyla babasının Tokat görevi, Tokat vilayetinden ziyâde Edirne vilayetinde doğmuş ve çocukluk yıllarının burada geçmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. Dedesi Kemâl Paşa'nın da Edirne'de ve İstanbul'da vakıflarının olduğu ve bu şehirlerde aktif ve ileri gelen bir emir olduğu anlaşılmaktadır.[7]

[3] Hüseyin Hüsameddin Efendi Amasya Târihi isimli eserinde, Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın *Tevârih-i Âl-i Osman*'ının 7. Defterinde Amasya'yı metheden bir bölümüne dayanarak müellifimizin Amasyalı olabileceği neticesine varmıştır. Lakin Müellifimizin eserlerinde övdüğü şehirler Amasya ile sınırlı değildir.
[4] Tarihçi ve yazar. (1924-1984)
[5] Yasar, Abdizâde H. H. (1927). *Amasya Tarihi*, c. III, İstanbul, s. 224.
[6] (883/1478)
[7] Uğur, A. (1987). *İbn-i Kemâl*. İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 1.

Çocukluk yıllarının da Edirne'de geçmiş olmasından mütevellid; Edirne'de tevellüd etmiş olması daha kuvvetli bir görüştür. Buna ilâveten çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi Ahmed İbn-i Kemâl Paşa çocukluk zamanlarında da çok iyi eğitim ve kültür almış, zihin dünyası renkli, ilme düşkün bir kimsedir.[8] Bahsi geçen bütün kaynaklar bu kısım hakkında ittifak halindedirler. Bu hususiyetlerin daha ziyade payitaht çevresinde ve bir önceki payitahtta olması daha muhtemeldir.

Tokat'ın asil ailelerinden olan Kemal Paşa, Fatih'in oğlu II. Bayezid'in 1447 yılında Amasya'ya vali tayin edildiğinde, ona lala olarak tayin edilmiştir. Bazı kaynaklar Kemal Paşa'yı Fatih'in vezirleri arasında göstermekte iseler de onun vezirliği, Şehzade II. Bayezid'e destek ve intisabından dolayıdır. 1470/1471 yılında Uzun Hasan'ın Tokat'a saldırması üzerine, çok üzülen, belki de azledilen Kemal Paşa, bu tarihde İstanbul'a dönmüş ve vefatının ardından kendisinin yaptırdığı Eski Odalar civârındaki Kurşunlu Medresesindeki türbesine defnedilmiştir.[9]

Babası Süleyman Çelebi de Fatih devrinin ileri gelen kumandanlarındandır. Amasya sancağının askerleri ile İstanbul'un fethine iştirak ettiği de söylenmektedir. 1474'te Amasya muhafızlığına (subaşılığına) tayin edildiğini ve Amasya'da vali olan II. Bayezid'in emrine girdiğini görüyoruz. 1478-1479 yıllarında Süleyman Çelebi, Amasya'dan Tokat sancak beyliğine tayin edilmiştir. Sonra İstanbul'a dönmüş ve burada vefat ederek, babasının türbesine defnedilmiştir.[10]

Ahmed İbn-i Kemal Paşa'nın annesi ise Fatih Sultan Mehmet Han devri ulemasından İbn-i Küpeli'nin kızıdır. Teyzesi kanalı ile de ulemadan Sinan Paşa Yusuf Sinâneddin Efendi ile akrabadır.[11]

Buraya aktarılanlar da biyografi yazarlarının ve tarihçilerinin ittifak ettiği hususlar; Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın Tokat menşeli olduğu baba tarafından askeriye, anne tarafından ise ilmiye sınıfına mensup iki ailenin fevkalade iyi yetiştirdiği bir kimse olduğudur.

---

[8] Küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği, sadra şifa olacak derecede Arapça ve Kırâat ilimlerini öğrendiğini, böylece dilde yanlış yapma derdinden kendisini kurtardığı, arkasından yaşıtlarından çok azının el attığı edebi kitapları ezberlediği, sonra da şiir kitaplarını okuduğu ve i'cazda gıpta edilecek bir seviye elde ettiği kaynaklarda zikredilmiştir.

[9] Uğur, **a.g.e.**, s. 1.

[10] Uğur, **a.e.**

[11] Fayda, M. (1986). İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri. S. Hayri Bolay ve diğerleri (yay. haz), *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 55.

İbn Kemâl Paşa ismi ile meşhur olmuştur. Lakin asıl ismi Ahmed Şemsüddin b. Süleyman b. Kemâl'dir. Dedesi Kemâl Paşa Fatih devrinin kıymetli beylerinden idi. Şehzade Bayezid'e (II. Bayezid) lalalık yapan dedesi Kemâl Paşa'ya nisbetle kaynaklarda "İbn Kemâl", "İbn Kemâl Paşa", "Kemâl paşazâde" gibi künyelerle zikredilmiştir. Bunlar gibi "müfti'l-enâm (bütün canlıların müftüsü)", "müfti's-sakaleyn (insanların ve cinlerin müftüsü)", "İbn-i Sinâ-yı Rûm (Anadolu ve Rumeli'nin İbn-i Sina'sı)", "Rumî", "İbnu'l-vezîr" gibi lakaplarla da anılır. Hâlbuki zannedilenin aksine kendisi "paşa" değildir. Sadece İbn-i Kemâl Paşa diye meşhur olmuştur. Arap ülkelerinde de bu şekilde tanınmaktadır. Nihal Atsız, bazı kayıtlardaki bilgilere istinâden müellifimizin ismini "Kemâl Paşaoğlu" diye zikretmişse de anlaşılan o ki bu görüş pek revaç bulmamıştır. Bu şekliyle kullanılan bazı kaynaklar mevcutsa da bunlar da atıflarını genelde Atsız'ın ilgili makalesine yapmışlardır.[12]

Ahmed İbn-i Kemâl Paşa, ilk önce askerî mesleği seçmiş ve II. Bayezid'in bazı seferlerine altı bölük sipahisi olarak katılmıştır. Hem dedesinin hem de babasının seyfiyye sınıfında olması, dedesinin Fatih zamanı beylerinden, babasının da II. Bayezid devri beylerinden olması hasebiyle, ailesinin de teşvikleriyle bu sınıfa yönlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Lakin Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın her zaman ilme yatkınlığı ve teveccühü olduğundan ve içindeki olgunlaşma isteği ile "ilim gibi şeref olmaz." diyerek, nispeten ileri yaşına rağmen ilmiye sınıfının daimî bir neferi olmuştur.

Bu kararı vermesindeki meşhur hadise kaynaklarda şu şekilde aktarılmıştır: "Şemseddin Ahmed bin Süleyman bin Kemalpaşa Efendi, Sultan Selim Han devrinin ilmiyle amel eden faziletli âlimlerinden biridir. Dedesi Osmanlı Devleti emîrlerinden idi. Çocukluğundan itibaren ilgi ve himaye altında yetişti. Olgunlaşma isteği ilme yönelmesine sebep oldu. Genç yaşta gece gündüz ilimle uğraşmaya başladı. Daha sonra asker zümresine kattılar. Kendi ifadesine göre, "Sultan Bayezid Han ile birlikte bir sefere katılmıştım. Vezirlik makamında çok meşhur bir vezir olan İbrâhim Paşa b. Halil Paşa bulunuyordu. O vakitlerde Ahmed Bey b. Evrenos denen bir de emîr vardı. O da çok meşhurdu. Hiçbir emîr önüne geçemezdi. Bir gün vezirin önünde ayakta dikiliyordum. Bu emîr de vezirin yanında oturuyordu. Birden âlimlerden biri çıkageldi. Hırpani görünümlü, üstü başı perişan hâldeydi. Huzura gelip emîrden daha öncelikli bir yere oturdu. Hiç kimse de buna engel olmadı. Bu durumdan dolayı hayretler içindeydim. Yanımda bulunan bir arkadaşıma, böyle üst düzey bir emirden daha önde oturan bu adamın kim olduğunu sordum. Filibe Medresesi'nde

[12] Atsız, H. N. (1966). Kemal Paşa-oğlu'nun Eserleri, *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 71-112.

müderrislik yapan Lutfi Efendi adında bir âlim olduğunu söyledi. Bunun üzerine maaşının ne kadar olduğunu sordum. Otuz dirhem maaş aldığını söyleyince, bu kadar maaşla nasıl böyle bir komutandan daha üstte oturabildiğini sordum. Arkadaşım, 'Maaşları az olsa da âlimlerin önceliği vardır. Bu duruma ne vezirler ne de emîrler itiraz etmektedir.' dedi. Kendi kendime, bir emîr olarak bu komutanın makamına asla erişemeyeceğimi düşündüm. Eğer ilimle uğraşırsam, bu âlimin mertebesine ulaşabileceğime inandım. O andan itibaren ilimle uğraşmaya karar verdim."[13]

Müellifimizin hayatının dönüm noktası denilebilecek bu kararının ardındaki tedris hayatını ve vazifelerini Taşköprizâde Ahmed Efendi şu şekilde özetlemektedir:

"Seferden dönünce bu âlimin hizmetine girdim. O sırada ona, Edirne'deki Dârü'l-hadîs Medresesi verilmiş, kırk dirhem de günlük maaş bağlanmıştı. *Şerhu'l-Metâli*'[14] adlı eserin hâşiyesini ondan okudum." Gençlik yıllarının başından beri ilmin temellerini öğreniyordu. Kastallânî, Hatibzâde ve Muarrifzâde gibi âlimlerden dersler aldıktan sonra Edirne'deki Ali Bey Medresesi'nde müderrisliğe başladı. Ardından sırasıyla; Üsküp Medresesi, Edirne'deki Halebiyye Medresesi, yine Edirne'deki Çifte Medreselerin biri, Semân medreselerinin biri ve Edirne'deki Bayezid Han Medresesi'nde müderrislik yaptı. Bu görevlerden sonra Edirne'ye kadı olmasının ardından Anadolu vilâyeti kazaskerliği görevine geldi. Bu görevden alındıktan sonra Edirne'deki Dârü'l-hadis Medresesi'nde görevlendirilerek günlük yüz dirhem maaş bağlandı. İkinci sefer Edirne'deki Bayezid Han Medresesi'nde müderris olduktan sonra Alâeddin Ali el-Cemâlî'nin (Zenbilli) ölümünün ardından İstanbul'da müftülük (şeyhulislam) görevine geldi."[15]

Âyine-i Zürefâ müellifi Mehmed Cemâleddin'in, Şeyhulislâm Ahmed İbn-i Kemâl Paşa hakkında verdiği bilgiler şöyledir: 'Mevlânâ-yı müşârün ileyh rahmetullâhi aleyh, huld âşiyân Sultan Selîm Hân-ı Evvel hazretlerinin asrı meşâhîr-i ulemâsından Ahmed Şemseddin Efendi'dir ki; pederleri Kemâlpaşa-zâde Süleymân Bey'dir. Müşârün ileyh Kemâl Paşa, Mevlânâyı müşârün ileyhin cedd-i emcedleri ise de ceddine nispetle şöhret bulmuştur. Fâzıl-ı müşârün ileyhin âmme-i ulûmda taammuku ve kâffe-i fünûnda tefevvuku, âsâr-ı celîlesinden malum u meczûmdur. Bir fen yoktur ki onda mahareti olmaya ve envâ-i

[13] Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (2019). *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı âlimleri (çeviri, eleştirmeli metin),* (M. Hekimoğlu, yay. haz.), (Derya Örs, ed.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 598.
[14] S.Şerif Cürcani'ye ait mantık ve kelam eseri.
[15] Taşköprülüzâde, **a.g.e.**, s. 600.

tasarrufât ve ihtirâ etmeğe yol bulmaya. Fezleketü'-kelâm cümle telifâtı ser-âmed ü mümtâz olmuş ve müdevven kitâb veyâ risâle olarak yazmadığı fen az kalmıştır.[16]

Müellifimizin zamanına yakın bir dönemde yaşamış velûd bir âlim olan zatlardan biri İmam-ı Suyûtî'dir.[17] Onun eser sayısı bazı kaynaklarda bin küsurlar ile zikredilmiştir.[18] Yine de Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın daha renkli bir müellif olduğu ve ilim câmiâsına katkıları ve otorite olma yönü daha üstün görülmüştür.

"Merhum tüm vaktini ilme harcayan âlimlerden olup gece ve gündüz ilimle meşgul olurdu. Aklına gelen her şeyi yazıya döker, geceler ve gündüzler tükenir ama onun kalemi tükenmezdi. Çok önemli ve derin konularda, çok sayıda risâle yazdı. Risâlelerinin sayısı yüze yakındır. Eserleri arasında bitirmeye yaklaşmışken ölümün tamamlamasına izin vermediği güzel ve hoş bir tefsiri de vardır. *el-Keşşâf* tefsirine hâşiyesi, *el-Hidâye* adlı eserin bir kısmına şerhi, fıkıh konusunda *el-Islâh* ve *el-İzâh* adını verdiği metin ve şerhi vardır. Usûl konusunda hem metnini hem de şerhini yazdığı ve adını *Tağyîru't-Tenkîh* koyduğu bir kitabı vardır. Bunlardan başka, kelâm konusunda hem metnini hem de şerhini yazdığı ve adını *Tecvîdu't-Tecrîd* koyduğu bir kitabı, Seyyid Şerîf'in *Şerhu'l-Miftâh* adlı eserine hâşiyesi, ferâiz konusunda metnini ve şerhini yazdığı bir kitabı, *et-Telvîh* adlı esere ve Hocazâde'nin *et-Tehâfüt* adlı eserine hâşiyesi vardır. Bunlar, insanlar arasında yaygın olarak bilinen eserleridir. Ancak müsvedde olarak kalanlar, bu sayılanlardan çok daha fazladır. Farsça ve Türkçe inşa ve şiir sanatında ileri derecede yetenek sahibi idi. *Gülistân*'ın usûlüne uygun olarak Farsça bir kitap yazıp adını *Nigâristân* koydu. Osmanoğullarının tarihi hakkında Türkçe yazdığı *Tevârîh-i Âl-i Osmân* inşa sanatındaki ustalığını gösterir. Fars dili hakkında bir kitabı vardır.

Bütün eserleri insanlar tarafından kabul görmüştür. Güzel ahlâk, tam bir edeb, engin bir aklın yanı sıra özlü ve doyurucu ifade sahibidir. Maksadını tam olarak anlatan, özlü anlatımıyla herkesçe beğenilen eserleri vardır. Sözün özü, merhum kendisinden öncekileri unutturmuş, ilim ateşinin küllerini yeniden alevlendirmiştir. İlimde köklü ve yüce bir dağdır.

[16] Mehmed Cemâleddin (2003). *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, Âyîne-i Zürefâ*, (Mehmet Arslan, yay. haz.), İstanbul: Kitabevi.
[17] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505). Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi.
[18] Tabbâ', İyâd Hâlid (1417/1996). *el-İmâmü'l-Hâfız Celâlüddîn es-Süyûtî*, (1. bsk.). Dimaşk: Dâru'l-Kalem, s. 312-313.

Dünyanın ender bulunan insanlarından olup yüksek mârifetlerin kaynağıdır. Allah ruhunu şâd, cennetteki konaklarını ziyade kılsın."[19]

1.2. Aldığı Vazîfeler

Yukarıda da geçtiği gibi Ahmed İbn-i Kemal Paşa'nın ilk vazifesi elbette seyfiyye sınıfı mensubu iken altı bölük sipahisi olarak olmuştur. Lakin asıl tanınmışlığı ilmiye sınıfının bir mensubu iken olduğu için burada bu vazifeleri de ele alınacaktır.

a) Müderrislik:

- Edirne Taşlık (Ali Bey) Medresesi

- Üsküb İshak Paşa Medresesi

-Edirne Halebi Medresesi

-İstanbul Sahn-ı Seman Medreseleri

-Edirne Bayezid Medresesi

- Edirne Daru'l-hadis'i (100 akçeli medrese)

- Varna

- Edirne Osmaniye Medresesi

b) Kadılık[20]

-Edirne Kadılığı (922/1516)

Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı adlı eserinde şöyle demektedir: "Osmanlı devletindeki şer'î mahkemelerde şer'î ve hukukî bütün meseleler Hanefî mezhebi üzere hal ve fasl edilirdi. Bu şer'î mahkemelerden başka mahkeme de yoktu. Aynı zamanda şehir ve kasabaların bugünkü noterler gibi vekâletnâmeler, alım ve satım muamelerinin tanzimi de bunlara aitti. Hükümetin mahallî herhangi bir iş hakkında göndermiş olduğu fermanların infaz ve tatbiki de bu kadılar vasıtasiyle olurdu."[21]

c) Kazaskerlik[22]

[19] Taşköprülüzâde, **a.g.e.,** s. 601-602.
[20] Hukukî uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlamak üzere devletçe tayin edilen görevli, hâkim.
[21] Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 91.
[22] İslâm tarihinde askerler arasındaki davalara bakan ordu kadısı, Osmanlılar'da Dîvân-ı Hümâyun'un üyesi, yargı ve eğitim teşkilâtının sorumlusu.

-Anadolu Kazaskerliği (922/1516)

d) Şeyhulislâmlık

- Kânûnî Sultan Süleyman Han devrinde Zenbilli Ali Cemalî Efendi'nin vefatı üzerine padişah, babasının da çok hürmet gösterdiği Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'yı şeyhülislamlık makamına getirir. (932/1526)

Şeyhulislamlık ilmiye teşkilâtının reisi konumunda olduğundan biraz tarihçesinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Şeyhulislâm kelimesi İslam âleminde eskiden beri kullanılan, bir kimsenin ilmî istidadını gösteren bir kelime olarak kullanılagelmiştir. Osmanlı'da Sultan II. Murad Han zamanında Molla Fenarî (1350-1431) ile başladığı hususunda ittifak vardır. Son şeyhülislâm ise Mehmet Nuri Efendi'dir (1859-1927).

Kurumun beş asırlık tarihi boyunca 131 müftü ve şeyhülislâmın görev yaptığı düşünüldüğünde ortalama sürenin üç buçuk yıl olduğu görülür. Bunlardan Ebüssuûd ve Zenbilli Ali efendiler çok uzun müddet görev yapmıştır.[23] Şeyhulislâmlık müessesinin parladığı yıllarda Ahmed İbn-i Kemal Paşa'nın da aralarında bulunduğu bu yıllardır.

Nitekim müellifimizin zamanında Haremeyn fethedilmiş. Osmanlı Sultanları aynı zamanda artık İslam Halifesi de olmuşlardı. Dolayısıyla siyasi açıdan bir vekilleri olduğu gibi dini açıdan da bir vekile ihtiyaç hâsıl olmuştur. Sultanın siyasi ve idari yönünü sadrazamlar, hilafet yönünü de şeyhulislamlar temsil etmektedir.

Bunun yanında şeyhülislamların hukuki, siyasi, idari işlerden de anlayan çok yönlü devlet ricâli olmaları icap etmiştir. Nitekim Kânûnî'nin Mohaç Seferi'ne çıkarken yerine bıraktığı iki kimseden birisi Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'dır.

1.3. Hocaları[24]

Bir insanın yetişmesindeki en büyük âmil önce ailesi ve yakın çevresi daha sonra elbette hocalarıdır. Özellikle de Ahmed İbn-i Kemâl Paşa gibi bir ilim ve devlet adamı göz

[23] İpşirli, M., (2010). Şeyhülislâm. *DİA İslâm Ansiklopedisi* (c. 39, s. 91-96) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam.

[24] Bu bölüm Şakâik-i Numâniyye'nin Atâî ve Mecdî zeyllerindeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nev'îzâde Atâî. (1989). *Hadâiku'l-Hakâik ve Tekmiletü'ş-Şekaik*, (Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, nşr. hz.), İstanbul: Çağrı Yayınları.; Mecdî Mehmet Efendi. (1989). *Hadâiku'ş-Şekâik*, (Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, nşr. hz.), İstanbul: Çağrı Yayınları.

önüne alınırsa, onun ilmî ve fikrî gelişimini etkileyen üstadlarının ciddî bir şekilde ele alınması gerekir.

a) Molla Lütfî (v. 900/1495)

Tokatlı olan Molla Lütfî Sinan Paşa'nın talebelerindendir. Ondan icâzet aldıktan sonra da dönemin önemli sîmalarından Ali Kuşçu'dan "riyaziyye" ilmini tahsil etmiştir. Dolayısıyla şer'î ilimlerin yanı sıra matematik ve geometri ilimlerinde de derinleşmiştir.

II. Bayezid zamanlarında önce 40 akçeli Edirne Daru'l-Hadis'ine, sonra da 60 akçeli Bursa Sultan Murad Han Medresesi'ne tayin edilmiştir. Yine II. Bayezid döneminde sarayın "hâfız-ı kütüp"lüğüne tayin edilmiştir. Dolayısıyla ilmî kaynak açısından hiçbir alime nasip olmayan nadir bir hazine ona nasip olmuştur.

Kendisinin birçok ilmî eseri, şerh ve hâşiyesi mevcuttur. Ayrıca hazırcevap ve nüktedan bir kimsedir. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın ilmiye sınıfına intikalinde etkilendiği ve bazı eserleri kendisinden okuduğu zât budur. Yüksek ihtimal ki müellifimiz de kendisine örnek olarak bu üstadını almıştır. Lakin kendisini gölgede bırakmıştır.

b) Kastalânî (Kestelli) Muslihuddin Mustafa (v. 901/1495)

Bursa'daki Sultan Medresesi'nde Hızır Bey'in danişmendi olarak başladığı tedris hayatının devamında Mudurnu'daki bir medreseye daha sonrasında Dimetoka'da Oruç Paşa Medresesi, sonra da Sahn-ı Semân medreselerine müderris olarak tayin oldu. Fatih Sultan Mehmet Hân zamanında Bursa, İstanbul ve Edirne vilayetlerinde kadılık yaptı. Daha sonra kazaskerlik mevkisine yükselmiştir. Onun zamanında kazaskerlerin sayısı Anadolu ve Rumeli olacak şekilde ikiye çıkarılmıştır.

İlmî ihatası kuvvetli olmasına rağmen fazla eser kaleme almamıştır. Ömrü daha çok ders vermek ve talebe yetiştirmekle geçmiştir.

c) Hatipzâde, Muhyiddin Muhammed b. Taceddin İbrahim (v. 901/1495)

İlk tahsilini pederi Molla Taceddin'den aldıktan sonra, Ali et-Tusi ve Hızır Bey'den tahsilini devam ettirmiştir. Tahsil hayatını tamamlayınca İznik'te Küçük Medrese'sine tayin edilmiştir. Daha sonra Semâniye medreselerine tayin edilmiştir.

Hatipzâde'nin ilmî hüviyeti cesaretli olmasına yol açmıştır. Kimse kendisiyle münakaşa etmeye cesaret edememiştir. Bu durum devlet kanallarıyla da çatışmasına yol açmıştır.

Telifatı genelllikle risale hacmindeki eser, hâşiye ve ta'liklerden oluşmaktadır. Özellikle kelam ilminde mülâhazaları mevcuttur.

d) Müeyyed Zâde, Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed (v. 922/1516)

Amasyalı olan Müeyyed Zâde'nin II. Bayezid ile de yakınlığı söz konusudur. Amasya'dan ayrılıp önce Halep'li âlimlerden ilimler sonra da Şiraz'da Devvânî'den ilimler tahsil etmiştir. Şehzâde Beyazıt tahta çıkınca Anadolu'ya geri dönmüştür.

Önce İstanbul'daki Kalenderhane Medresi'ne sonra da Semâniye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra Edirne kadılığı, sonra Anadolu kazaskerliği sonra da Rumeli kazaskerliği yapmıştır.

Hilm sahibi, âlimleri ve edipleri seven, elsine-i selâsede şiirler nazmeden birisi olmasının yanında güzel de hat eserleri vardır. Müellifimizi Osmanlı tarihi yazmaya teşvik eden de bu üstadıdır.

e) Muarrifzâde Sinanuddin Yusuf (v. ?)

Balıkesirli olan Muarrifzâde ilim tahsilinden sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra II. Bayezid'e hocalık yapmıştır. Sultanın iltifatlarına nâil olmuştur.

1.4. Talebeleri[25]

Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın çok talebeleri olmakla birlikte kaynak eserlerde 25-30 tanesinin ismi ve bilgileri geçmektedir. Çalışmamızda ise sadece öne çıkanlar ve önemli vazifelerde görev alanlara temas edilmiştir.

a) Ebu's-suud b. Şeyh Muhyiddin Mustafa el-'İmâdî, el-İskilibî (896-981/ İstanbul 1491-1573)

Bazı kaynaklara göre İbn-i Kemal'in tilmiz-i haslan olarak tahsilini tamamlayan Ebussuüd Mehmed Efendi XVI. asrı şereflendiren büyük âlimlerdendir. İskilipli olduğu nakdedilmekle beraber ihtilaflıdır. İstanbul yakınında Direkli diye anılan bir köyden olduğu

[25] Bu bölüm Şakâik-i Numâniyye'nin Atâî ve Mecdî zeyllerindeki bilgiler kullanılarak hazırlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nev'îzâde Atâî. (1989). *Hadâiku'l-Hakâik ve Tekmiletü'ş-Şekaik*, (Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, nşr. hz.), İstanbul: Çağrı Yayınları.; Mecdî Mehmet Efendi. (1989). *Hadâiku'ş-Şekâik*, (Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, nşr. hz.), İstanbul: Çağrı Yayınları.

da nakledilirsede bu köyün nerede olduğu da bilinmemektedir. Bu yüzden de İmadi (Direkli) lakabıyla anılmıştır.

Devrin meşhur âlimleri Müeyyed-Zâde (922/1516), İbn-i Kemal (940/1533-1534) ve Mevlâna Karamâni (923/1517) den tahsilini tamamladı. Bayezid'in iltifatiyle, bu dönemde kendisine 30 akçe Çelebi ülüfesi bağlandı. İcazetini İbn-i Kemal verdi. İnegöl, İstanbul, Gebze ve Bursa medreselerinde müderris oldu. İstanbul ve Bursa kadılıklarında bulundu. Rumeli Kazaskeri oldu. (952/1545-1546) da Şeyhulislam olan Ebussuüd Efendi, Hoca Sadeddin (1008/1599-1600), Bakî (1008/1599-1600), Kınalı-Zade Hasan Çelebi (101 2/1603-1604) gibi birçok değerli âlim, edip ve şair yetiştirdi. İstanbul'da mektep ve hamam, İskilip'de cami olmak üzere hayır müesseseleri inşa ettirdi. Büyük bir devlet adamı olan Ebussuüd, birçok dalda yazmış olduğu eser ve makaleleri ile de haklı şöhrete ulaşmıştır. Bunlar arasında *İrşadü'l-Aklı's-Selim* isimli Tefsiri ile Sultanü'l-Müfessirin ünvanına layık görüldü. Müteahhirin ordusunun öncüsü gibi yüceliğini anlatan bir hayli ifade kullanılmıştır.

b) Sadi Sadullah Efendi (2 Şevval 945/1538)

Daday'da doğdu, İstanbulda vefat etti. Molla Samsunî (919/1513) den ders aldı, O'ndan mülâzim oldu. Ayrıca Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın da ihtisas talebesi oldu. Hasan Çelebi (942/1535) bu zatın Müfti'l-enâm, Şeyhü'l-islâm, Keşşâfü'l-müşkilât ve hallâlü'l-mu'dalât olduğunu kaydediyor. Medrese öğreniminden sonra İstanbul'da Başçı İbrahim, Mahmut Paşa, Semâniye, Edirne'de Taşlık Medreselerinde müderrislik yaptı. On bir yıl süreyle İstanbul Kadısı oldu (1523). Tekrar müderrisliğe döndü. Sonra Şeyhulislâmlığa getirildi, (940/1533-34). Kadî Tefsirine ve Hidaye'ye olanları başta olmak üzere birçok haşiye yazmış, birçok eserin tashihini yapmıştır. Birçok fetvaları vardır.

c) Abdülkerim Vizeli (961/1554)

Zamanın âlimlerinden okuduktan sonra Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın yanına geldi. İbn-i Kemal bu sırada müftü idi. Mülâzemetle Balıkesir, Bursa ve Çorlu'da müderrislik yaptıktan sonra Manisa'ya evvela Kadı sonradan Hatûniye medresesine müderris oldu. Müderris iken vefat etti.

d) Muhyiddin Muhammed b. Abdülkadir, Mala', (963/1555-1556)

Malûk diye meşhur olan bu zat devrin âlimlerinden Muhyiddin Fenârî (954/1547), Ahmed İbn-i Kemâl Paşa, Hüsam Çelebi ve Molla Nureddin'den okudu. Padişahın hocası Molla Hayreddin (950/1543) in hizmetinde bulundu. Bursa ve İstanbul'da müderrislik,

Mısırda Kadılık yaptıkdan sonra Anadolu Kazaskerliği'ne yükseldi. Ayağındaki rahatsızlığı yüzünden ayrıldı. Günlük yüzelli dirhemle tekaüd oldu ve vefat etti. Kefevi bu zat için "Osmanlı memleketinde bu günkü Nakîb'in babasıdır." demektedir.

e) Yahya Çelebi b. Emin Nureddin, Emin zade, (892-964/1487- 1556-1557)

İstanbul'da doğdu. Babası Umeradandır. Bursa civarında büyüdü. Okumaya heveslendi. Müeyyed-Zade (922-1516) ve Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'dan okudu. Daha sonra Müftü Ali Cemali (932/1525-1526) Efendinin hizmetine girdi. Ondan istifade etti. Bayezid Medresesindeki derslerinde O'na muid[26] oldu. Daha sonra 25 akçe ile Bursa'da başlayan müderrisliği terfi ederek İstanbul, Çorlu, Edirne, tekrar Bursa ve İstanbulda devam etti. Bağdat kadılığı ve bu görevden emekli olduktan sonra Padişah Kânûnî Sultan Süleyman (900-974/1494-1495-1566-1567) O'nu İstanbul'da yaptırdığı Daru'l-Hadis'e müderris olarak tayin etti. (964/1556-1557) de günde 100 akçe ile (dirhem) bu göreve başladı. Bu esnada iade satmak töhmetiyle azlolundu. Ataî'nin Yahya b. Nureddin Hamza el Emin başlığıyla takdim ettiği Yahya Çelebi, Emin Kösesi diye de meşhurdur. Babası Nureddin Hamza Il. Bayezid (852-918/ 1448-1512) in İhracat-ı Hassa Emini idi. Vefat tarihini Taşköprülü 964 derken, Karaçelebi-Zade 967, A.M. ise 968 Muharremi olarak göstermiştir. Son ikisi arasında senelerin sonu-başı alakası vardır.

f) Muhyiddin Muhammed b. Hüsameddin, Hicrî (965/1558)

Çoğunluk Bursalı olduğunu, Ahdi (v. ?) ise Kastamonulu olduğunu söyler. Asıl adı Mehmed olup Karaçelebi diye bilindiğini söyleyen çoğunluğa karşı Faizî (1027/1618) Karaçelebi-Zâde olarak kaydetmiştir. Taşköprü-Zâde'nin babası Muslihuddin Mustafa b. Halil (935/1528-29), Molla Hılsameddin (v. ?), Fenad Muhyiddin Çelebi (954/1547) ve İbn-i Kemarden mülâzim olarak ders aldı. Edirne Sultan Bayezid Medresesinde Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın muîdi oldu. Bursa, Kütahya, Tire, Amasya, Çorlu, tekrar Bursa, Manisa ve Edirne'de Müderrislik yaptı. Şam kadılığından sonra Bursa'da peş peşe kadılık, müderrislik, kadılık yaptı. Aynca Edirne ve İstanbul kadılıklarında görev aldı. İstanbulda Kadı iken vefat etti. Mezarı Edirnekapı dışında Emir Buharî Tekkesi yanındadır. Hicrî mahlasıyla şiir yazdı ve beğenildi. Tarihe de kabiliyetli idi.

[26] Medreselerde müderris yardımcısına verilen ad.

g) Celâl-Zâde Salih Çelebi (973/1565-66)

Nişancı Koca Mustafa Çelebi (975/1470-1471) nin kardeşidir. İlköğreniminden sonra Edirne'de Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın himaye ve meclisine girdi, derslerine katıldı. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın eserlerini temize çekecek kadar yakınlık sağladı. İleride Muslihuddin Bostan tanıtılırken görüleceği üzere devrinin seçkin talebelerindendir. Daha sonra Kânûnî'nin hocası Hayreddin Efendi (950/1543-44) den mülazim oldu, ders aldı. Padişah'ın Belgrad, Rodos, Budin vs. kuşatmalarma katıldı ve bunları kaleme aldı. Bu çalışmalarına karşılık olarak ilk defa 25 akçe ile Edirne Saraciye Medresesi olmak üzere, İstanbul Murad Paşa (879/1474-1475), Atik Ali Paşa (917/1512), Semâniye Çifte Akkurşunlu, Edirne II. Bayezid (852-918/1448-1512) Medreselerinde müderrislik yaptı. Buradan kazaya ayrılan Celal-Zâde Halep, Şam ve Kahire Kadılıklarında bulundu. Kahire'de valilik de yaptığı nakledilir. Bilahere emekliye ayrılarak İstanbul'a döndü. Eyyüb Medresesinde tekrar müderris oldu.

Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın *İslah ve İzahı'na* ve Seyyid Şerif (740-816/1340-1413)in *Şerhu'l-Miftâh'ına* haşiyeleri vardır. Tarih, fıkıh ve belâğata dair eserleri vardır. Şiir de nazmetmiştir.

h) Mustafa b. Ali (Muhammed), Muslihuddin Bostan (904-977/1498-99-1569)

Adı başlıkta Mustafa b. Ali metinde (b. Muhammed) olarak göstermiştir. Tire'de doğdu ve küçük yaşta hâfız oldu. Muhyiddin Fenârî (954/1547-1548) okudu. Salun Müderrisi Karabalfde Muid oldu. Carullah (v. ?) Efendi ve Zeyrek-Zade Rükneddin (939/1532-33) Efendilerden istifade etti. Sonra Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'ya geldi. Onda okuduktan sonra Kânûnî'nin hocası Molla Hayreddin (950/1543-44) e mülazım oldu. Kânûnî (927/1520-21) de tahta geçince Molla Hayreddin'in seçkin medrese ve müderrislerinin en başarılı talebelerini toplayıp Padişaha takdim ve Belgrad Seferini teşrifden (927/1521) sonra da bunlara mülâzemet verdiği kaydıdır. Bu seçkin talebelerden ikisi bu Bostan-Zâde ile Celâl-Zâde Salih Çelebidir. O zaman bunlar Edirne Dâru'l-Hadis'inde Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın gözde talebeleri idi.

Bostan-Zâde Bursa'da müderris oldu. Kasaba Kadılıkları yaptı, Sultan Süleyman'ın hanımı ile tanıştı. Haseki Sultan (965/1557-1558) Istanbul'da yaptırdığı medresesinde O'na müderrislik verdi. Daha sonra Bursa, Edirne ve İstanbul Kadılıklannda bulundu. Sahn-ı Semân müderrisi oldu. Anadolu Kazaskeri olduktan on gün sonra Çivi-Zâde (954/1547-1548) nin vefatiyle boşalan Rumeli Kazaskerliğine terfi etti. 150 dirhemle Kazaskerlik'ten

ayrıldı. Taşköprü-Zâde Kadir Gecesi defnolunduğunu kaydetmiştir. Namazını Ebussuüd kıldırmış olup Edirne Kapı dışında Emir Buharî Türbesine defnedilmiştir. Beydavi'nin bazı yerlerine yaptığı haşiyeler müsvedde olarak kalmıştır. Her hafta namazda hatim yaptığı nakledilir. Elli seneden beri sabah namazını kazaya bırakmadığmı söylemiştir. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın İstanbul Müftülüğü sırasında Çivi-Zâde arasında meydana gelen imtihan hadisesinde Hocasının yanında mülâzim idi.

i) Perviz Efendi (Molla Perviz) (987/1579)

Ümeradan Nişancı Abdi Bey'in oğlu olup, Anadolu Kazaskerliği'ne kadar yükselmiş bir ilim adamıdır. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'ya mülazemetle ilk defa 30 akçe ile İstanbul'da Eski İbrahim Paşa, 939/1532 de Mahmut Paşa, 942/1535 de Edirne Daru'l-Hadis, 945/1538 de Semaniye'den Akdeniz cihetindeki Çifte Akkurşunlu Medreselerine müderris oldu. 950/1543 de azlolundukdan bir müddet sonra Semâniye'nin Karadeniz ciheti ikinci medresesi olan Çifte Başkurşunlu'ya müderris oldu. 955/1548-1549'da Bağdat'ta başlayan kadılığı Halep, Şam, Kahire, Edirne ve 968/1560-1561 de İstanbul Kadılığı ile devam etti. 971/1563-1564 de Anadolu Kazaskeri olan Perviz Efendi 974/1566-1563 de resmi görevden azlolundu. Ancak 984/1576-1537 de yeniden kazaya intisabla Mekke Kadısı iken vefat etti. İlmi, fazlı ve ibadetiyle anıldı. İskilipli Şeyh Muhammed'e intisab etti. Muhtelif tellüs, talik ve risaleleri vardır. İstanbul Fatih'de bugün yeri bilinemeyen bir medrese yaptırmıştır.

j) Mısır Kadısı Mehmet Bey

Hadikatül-Cevâmi', bölüm 181'de Kemal Paşa-Zâde'nin mezarından bahsedilirken: "Şâkirdanından Mısır Kadısı Mehmet Bey, etrafında taşdan parmaklık yaptırmıştır." denilmekle beraber Mehmet Bey'in kim olduğu açıklanmamıştır.

1.5. Tarihçiliği

Osmanlı tarihçiliği dendiğinde akla ilk gelen eserler Şehnâme türünde ve II. Murad Han, Fatih Sultan Mehmet Han zamanındaki kıymetli bazı eserlerdir. Osmanlı tarihçiliğinin özgün, büyük müellifleri ve eserleri ise ancak II. Bayezid döneminde içlerinde Ahmed İbn-i Kemal Paşa'nın da bulunduğu dönemdedir. Bu eserlerin başında II. Bayezid'in talebi

üzerine yazılan İdris-i Bitlisî'nin[27] meşhur Farisî Osmanlı tarihi *Heşt Bihişt* gelmektedir. Bunun yanında Nevrî'nin *Cihannümâ*'sı ve *Âşık Paşazâde Tarih*'i zikredilebilir. Diğer meşhur ve mühim eser ise, yine II. Bayezid'in buyruğuyla yazılması emrolunan ve Osmanlı Türkçesi ile yazılması talep edilen *Tevârih-i Âl-i Osman'dır.* Müellifimiz her padişahın döneminin ayrı bir "defter" olarak yazılacağı geniş bir tarih külliyatı ortaya koymuş ve h. 916 (m. 1510-1511) yılında 8 defteri de tamamlayarak padişaha arz etmiştir. Daha sonraları şeyhülislamlık vazifesinde iken Kânûnî Sultan Süleyman Han'ın isteği üzerine 9. ve 10. (Yavuz ve Kânûnî dönemleri) defterleri de kaleme almıştır. Sonuç olarak Ertuğrul Gazi'den Mohaç Seferi'ne kadar 10 defter hacminde ve kıymetli bir eser teşekkül etmiştir. II. Bayezid'in bu ilmî çalışma için otuz bin akçe hibe ettiği de kaynaklarda geçmektedir. Kısaca metodolojisine değinmek gerekirse farklı ravilerden çokça yararlandığı, bu kaynakları seçmede ve değerlendirmede çok titiz davrandığı ve bunları direk kopyalayarak alıntı yapmak yerine bunları mezc ve mukayese ederek kendine özgü bir metot kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte sadece olayları kronolojik sıra ile yazmaktan ziyade, tarihten notlar çıkarmak, bazı mülâhazalarını sıralamaktan ve ciddi tenkitler yapmaktan da çekinmemiştir. Bunun yanında açık ve sade bir dille yazılması talep edildiğinden içinde öz Türkçe denebilecek kelimeler mevcuttur. Hatta bu sebeple "Çağatay Türkçesi" ile yazıldığı ifade edilerek gerekli ihtimam gösterilmemiştir.[28]

Tevârih-i Âl-i Osman adlı eserinin özellikle I. Defteri[29] müellifimizin tarih anlayışı hakkında önemli fikirler vermektedir. Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın tarih anlayışı, koyu kaderci veya determinist bir görüş değildir. Nitekim yukarıda adı geçen eserde gerekli tedbirleri almayan, yanlış kararlar veren, noksan devlet adamını tenkit eder. Tarihin akışında insana büyük bir rol biçer. Ona göre âlem sürekli bir değişim içinde akıp gitmektedir. Bu gidiş hayra doğru ise makbul, aksine şerre doğru olursa bir yıkılıştır. Devlette bu minvalde gelişip değişmelidir. Yoksa yıkılışı kaçınılmaz olur.

Bunun yanında tarih anlayışı mütekâmil (bütüncül) ve cihanşümûl bir anlayıştır. Otorite ilahî kaynaklıdır. Tarihin içinde de bütün taşlar yerli yerine oturmuştur. Bu minvalde Osmanlı'nın konumu da sağlam bir şekilde yerini almıştır. Nitekim Müellifimiz Osmanoğulları'nı Sâmânoğulları'na kadar dayandırılan Müslüman-Türk tarihinin bir parçası olarak ele almaktadır. Tarihte de nizamın tesisini çok önemli görmüştür. Devletin bekâsını

[27] *Heşt Bihişt* adlı eseriyle tanınan müellif, münşî, şair, hattat ve siyaset adamı. (ö. 926/1520)
[28] Turan, Ş. (1986), İbn-i Kemâl'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi, *Şeyhülislam İbn-i Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 141-148.
[29] Turan, Ş. (1970). *Tevârih-i Âl-i Osman: I. Defter*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

adalete dayandırılmış olması esastır. Yoksa zulümle ve maddi temellerle devlet ayakta kalamaz.[30]

1.6. Edipliği

XVI. yüzyıl, birçok sahada olduğu gibi edebiyat sahasında da altın devir denilebilecek bir zaman dilimidir. Divan şiirinin zirveleri oynadığı sıralarda, çok değerli şair ve edipler de ortaya çıkmıştır. Bunların arasında; üç dilde divânı olan, "söz ülkesinin Sultanı" Fuzulî, kaside tarzında ustalaşmış ve hicivleriyle meşhur Nefî, sağlam bir dil ve sanatlı bir üslupla eserler vermiş Zâtî, döneminde "Sultânu'ş-Şuarâ" lakabına layık görülmüş Hayalî, Kânûnî'ye yazdığı mersiyesiyle nâmını ebedîleştiren Bakî, ince ve zarif bir üsluba sahip Nev'î ve daha niceleri bu sahada yıldızı parlayanlardır.

İşte böyle güçlü kalemlerin arasında Ahmed İbn-i Kemâl Paşa da şiir nazmetmiştir. Bunun yanında onun ilmî ve fikrî yönü hep daha ağır bastığı için, O'nun nesrinin nazmından üstün olduğu görüşünde durulmuştur. Bir din ü devlet adamı olarak telakkî edildiği için şair ve sanatçı yönü gölgede kalmıştır. Buna ilâveten eserleri ve risâleleri incelendiğinde şiir nazariyesine, Arapça ve Farsça şiir geleneğine, şevahit beyitlere, meşhur şairlerin eserlerine ve şiirlerine hâkimiyeti izahtan vârestedir.

Dil ve edebiyata dair eserleri içinde *Kâfiye Risâlesi*, mesnevi tarzında olup darbımeselleri ihtiva eden *Usulnâme*, Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-bürde'sinin* manzum tercümesi, Muînüddin et-Tantarânî'nin Nizâmülmülk için yazmış olduğu otuz beş beyitlik el-*Kasîdetü't-Tantarâniyye'sinin* manzum tercümesi, bazı Farsça eş anlamlı kelimeler arasındaki anlam nüanslarına dair *Dekâiku'l-hakâik*, Farsça bir gramer ve sözlük olan, ayrıca edebî terimleri de ele alan *Câmiʿu'l-Furs*, Gülistân'a nazîre olarak Farsça yazılan *Nigâristân*, Arapça'dan Farsça'ya bir sözlük olan *Muhîṭü'l-luga* ile Mısır seferi esnasında Yavuz Sultan Selim'in isteği üzerine tercüme ettiği söylenen İbn Tağrîberdî'nin *en-Nücûmü'z-zâhire* adlı eseri (Âşık Çelebi, vr. 87a; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1233) anılabilir.[31]

Yavuz Sultan Selim Hazretlerine söylediği mersiyeleri şiirlerinin en mühimidir.[32] Yavuz Sultan Selim Han'a mersiyesinden bir kesit:

---

[30] Bolay, S. H. (1986). İbn-i Kemâl'in Tarihe Bakışı, *Şeyhülislam İbn-i Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 245-248.
[31] Saraç, Y. M. A. (2002). Kemalpaşazâde. *DİA İslâm Ansiklopedisi* (c. 25, s. 244-245) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#4.
[32] Bursalı Mehmet Tahir Efendi. (1972). *Osmanlı Müellifleri*, (A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, yay. haz.), c. I, İstanbul: Meral Yayınevi, s. 352-353.

Azimde nev civan hazimde pir

Sahibü's-Seyfî ve Sa'ibü't-tedbîr

Az müddette çok iş etmişti.

Sayesi olmuştu âlemgîr

Şemsi asr idi asırda şemsin

Zıllı memdud olur, zamanı kasîr.

O merd o dargir ol şîrî

Ansun ve kanlar ağlasın,

Hayf sultan Selime Hayf ve dirîğ!

Hem kalem ağlasın hem tîğ...

Kendisine atfedilen tek Arapça beyit şu şekildedir:

ذنوبي كموج البحر بل هو أكثر

فأصغرها كالطود بل هو أكبر

ولكنه عند الكريم إذا عفا

كعضو الذباب بل هو أصغر[33]

Günahlarım denizin dalgaları gibidir; belki daha çoktur.

En küçüğü yüce dağ gibidir; belki daha büyüktür.

Fakat kerim olan Allah affettiği zaman

Sineğin bir uzvu kadardır; belki daha da küçüktür.

[33] Prof. Dr. M. Sadi Çögenli bir el yazma eserde bu beyiti gördüğünü zikretmiştir. Beyit Abdü'l-Kâdir-i Geylânî Hazretlerine (rahmetullahi aleyh) de nispet edilmiştir.

"Bu zeki, müttaki, kinsiz ve garezsiz, meseleleri ferâsetle değerlendiren, münazara ve münakaşadan hoşlanan, hoşsohbet ve nüktedan âlim, tıpkı vasiyetnâmesinde cenazesinin dervişâne kaldırılmasını ve türbe yapılmayıp başına sadece bir taş dikilmesini isteyen yalın şahsiyeti gibi edebiyatta da tasannudan uzak durmuş ve halkın daha iyi anlayabileceği bir üslûpla eser vermeyi tercih etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, felsefe, tarih, dil ve tıp gibi pek çok alanda eser vererek yalnızca devrinin değil bütün bir Osmanlı medeniyetinin en seçkin âlimleri arasında yer almış, bu eserlerde dil yönünden de başarılı olmuştur. Kemalpaşazâde yanlış gördüğü bazı icraatları da cesaretle tenkit etmesini bilmiş, hocası Molla Lutfî'nin ilhâd ve zındıklıkla itham edilerek öldürülmesi hadisesinde devlet ileri gelenlerini karşısına alacak şekilde bir şiir yazarak bunu ehl-i hasedin işi olarak değerlendirmiştir."[34]

1.7. Vefâtı

Tarihçilerin genel kabulüne göre 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihinde bir cuma günü 67 yıllık ömrü itmâma erdirerek vefat etmiştir. Son nefesindeki sözü de şöyle olmuştur:

يا أحد نجنا مما نخاف

Ey tek ve bir olan Allah'ım! Korktuğumuz şeylerden bizi kurtar!

Bu söz incelendiğinde vefat gününe bizzat kendisi tarafından düşürülmüş bir tarih olduğu hesaplanmıştır. Yine benzer tarih düşürmelerden örnekler şu şekildedir:

ارتحل العلوم بالكمال

İlimler Kemâl ile beraber öldü.

واي كتدى كمالى بو عصرك.

Vay gitti Kemâl'i bu asrın

هذا مقام أحمد

Bu Ahmed'in makamıdır.

[34] Saraç, Y. M. A. (2002). Kemalpaşazâde. *DİA İslâm Ansiklopedisi* (c. 25, s. 244-245) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#4.

Aşağıda vasiyetnâmesinde de görüldüğü gibi techiz ve tedfin işlemlerinde sade ve mütevazılık talep etse de payitahtta cenazesine kalabalık bir güruh iştirak etmiştir. Namazı Fatih Camii'nde kılınarak Edirnekapı haricinde, Şeyh Mahmut Çelebi zaviyesi yanındaki hazireye defnedilmiştir. Ayrıca Dımeşk'te Ümevî Camii ve Mekke'de Harem-i Şerif'te de gıyâbî cenaze namazı kılınmıştır. Kabri daha sonra, talebesi ve Mısır kadısı olan Piri Paşazâde Mehmed Bey tarafından üstü açık, taş parmaklıklarla çevrilmiştir.[35] Kabir taşı olarak mermer yerine kaba köfeki taşı dikilmiştir. Kabir taşında "Hâzâ Kabru Müfti's-Sekaleyn" yazısı yakın zamana kadar mevcutken bugün tamamen yok olmuştur. Kabrini ziyaret ettiğimizde, tamamen vasiyetnamesine uygun olarak yapıldığını müşahede etmekteyiz.[36]

1.7.1. Vasıyetnâmesi

Bismillâhirrahmânirrahîm.

El-Hamdulillâhi Rabbi'l-'âlemîn, ve's-salâtu ve's-selâmu 'alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihi ve sahbihi ecma'în.

Hâzâ mâ evsâ vehuve yeşhedu en lâ ilâhe illâllâh ve enne Muhammeden 'abduhû ve rasûlüh ve enne's-sâ'ate âtiyetun lâ raybe fîhâ ve ennallâhe yeb'asu men fi'l- kubûr.

Ba'dehu, vasıyyet iderin ki:

Muhtezâr olduğumda vech-i mesnûn üzre kıbleye teveccüh itdüreler. Bir kimesne yanımda teenni ile Kur'an okuya. Ve kelime-i şehâdeti yanımda tekrar ideler.

Ruhum kabzolıcak, on dört kimesne tesbih çevirüb yetmiş bin kerre Lâilâhe illâh deyüb sevabın bana bağışlayalar. Ol kimesnelere bin akçe tasadduk ideler.

Ve dahi sulehâdan bir hiç meyyit yumadık kimesne benim meyyitüm yuya, dahi yunurken su salâsın itmeyeler.

[35] Kabrinin günümüzdeki yeri ise, Edirnekapı'dan Rami'ye giden yoldan, Haliç köprüsüne sapıldığında, yolun sağ tarafında kabristan duvarından dışarıya taşmış vaziyette görünen kabirdir.
[36] İbn Kemal'in kabri ve mimari özellikleri için bkz: Ayverdi, E. H. (1957). Müftiyy'üs-Sakaleyn, *Kubbealtı Akademi Mecmuası,* 4(3), s. 24-31.

Ve her camide salâ virdürmeyeler. Sultan Muhammed Camiinde salâ virmek hemân kifayet ider. Ve dahi yunurken ve götürürken cehr ile zikretmiyeler.

Ve bilcümle şöhret itmeyüb, vech-i mesnûn olmayanı terk ideler, dervişâne götüreler.

Kabrüm, makabir-i müslimînde, yol üzerinde bir mürtefi'ce yirde ideler, üzerin yüksek yapmayalar, alâmet içün yonulmadık taşlar dikeler.

Ve defnolunduğumda üzerimde cüz okumayalar, zira tahfif-i Kur'an olur. Ve kurban itmeyeler, fukaraya akçe üleşdireler. Ve sulehâdan bazı kimesnelere bir mikdar akçe vireler, anlar varub halvetlerinde hatm-i Kur'an ideler.

Ve yedi güne dek ruhum içün ta'am bişüreler. Ve yedi gün kabrim bekleyüb dua ve tesbih ideler, bu cümleye on bin akçe harc ideler.

Ve hac içün beş bin akçe vasıyyet itdüm, bir kimesneye virüb hac itdüreler. Vasıyyetim kabûl idüb tenfîz ideler. Temmet.[37]

1.8. Eserleri

Bu kısımda velûd bir âlim Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın eserlerinin listesi verilecektir. Muhteva ettiği konular bakımından şu ilim dallarında eserleri olduğu anlaşılmaktadır:

a) 'Ulûm-u İslâmiyye: Tefsir, hadis, usûlu'd-dîn, fıkh, usûlu'l-fıkh, kelam

b) Alet ilimleri: Sarf, nahiv, lügat, belâgat, aruz, edeb, cedel

c) Sâir ilimler: Botanik, fizik, tıp, hendese, tarih, ta'lim, terbiye, âdâb, tasavvuf

Kendisinin bir şiir divanı bulunduğu gibi adı geçen tarih kitabı da mevcuttur. Yazdığı risâlelerin bazıları hacimli olmakla beraber bir varak hatta bir sahifelik risâleleri de vardır. Müellifimizin elsine-i selâseye vukûfiyeti izahtan vârestedir.

Farklı kaynak eserlerde müellifimizin birçok alanda müstesna eserler ortaya koyduğundan bahsedilmişti. Oryantalist Goldziher[38] de İslâm teolojisinin bütün dallarının sadece Mısır ve Suriye gibi Arap eyaletlerinde değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimlerinde de çalışıldığına değinmiştir. Bu manada da en ünlü sîma olarak Ahmed İbn-i

[37] Yukarıda geçen vasiyetnamenin iki meşhur nüshası şunlardır: 1- Amerika Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde 4563 numaradaki bir mecmuadan alınma ve adı geçen Merkezde 413 numarada kayıtlı mikrofilm. 2- İstanbul Köprülü Kütüphanesi 1599 numara. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahçıvan, S. (2001). Şeyhülislam İbn Kemalpaşa'nın Vasıyetnâmesi, *Marife Dergisi*, 1(2), s. 209-214.

[38] Yahudi asıllı Macar şarkiyatçısıdır.

Kemâl Paşa'yı eserinde zikretmiştir. Ayrıca şöyle eklemiştir "Öğretim ve kadılık faaliyetlerine paralel olarak, daha çok Kur'ân tefsiri ve fıkıh alanında olmak üzere Sufizm de dahil teolojinin bütün dallarında çok sayıda Arapça eser ortaya koymuştur. Fıkıh alanındaki en önemli çalışması, *Kitâbu't-Tenbih 'alâ Galati'l-Câhil ve ve'n-Nebîh*'tir."[39] Bazı eksik ve yanlış bilgilerine rağmen araştırmasında bu mühim âlimden iki paragraf bahsedebilmiştir.

Ahmed İbn-i Kemâl Paşa birçok alanda Türkçe, Arapça ve Farsça eserler yazmıştır. Çalışmalarının sayısı konusunda kesin bir rakam yoktur. Cemîl el-Azm kendisine 214, Brockelmann 179, Nihal Atsız 209, Şamil Öçal 226 eser nispet etmektedir. Bunların bir kısmı müstakil teliflerden, bir kısmı diğer eserlerinin bölümlerinden, aynı eserin değişik isimle kaydedilmiş şeklinden, şerh ve hâşiyelerden oluşmaktadır. Bu sayıyı 300, 500 gibi rakamlara ulaştıranlar var ise de kanaatimizce bu sayıların zikredilmesinin sebepleri farklı isimlerle kaydedilen eserlerdir. Aşağıda isimleri zikredilen risalelerin çoğu Daru'l-lübâb tarafından 2018'de yayımlanmış olan "*Mecmû'u Resâili'l-Allâme İbn Kemâl Paşa*" adlı 8 ciltli mecmuada yayınlanmıştır. Bu mecmuada yer almadığı halde yazma veya matbu halde bulunan diğer bazı eserlerinin isimleri TDV Diyanet Ansiklopedisi'ndeki "Kemalpaşazâde" maddesinden alınmıştır. Mecmû'u Resâil dışındaki eserleri köşeli parantez içinde verilmiştir.

1. Risâle fî tahkîki i'câzi'l-Kur'ân
2. Tefsiru Sureti'l-Mülk
3. Tefsiru Sureti'n-Nebe
4. Tefsiru Sureti'n-Nâziât
5. Tefsiru Sureti't-Târık
6. [Tefsiru İbn Kemal Paşa 1-9]
7. Şerhu'l-aşr fi ma'şeri'l-haşr
8. Makâle fi'l-muğayyebâti'l-hams
9. Tahkiku'l-kavl bi enne'ş-şühedâe ahyâün fi'd-dünya
10. Risâle fî tahkiki'l-gayb
11. Ta'limü'l-emr fi tahrimi'l-hamr
12. Muhtasaru ta'limi'l-emr fi tahrimi'l-hamr

[39] Goldziher, I. (1993). *Klasik Arap Literatürü*, (çev. Prof. Dr. Azmi Yüksel ve Doç. Dr. Rahmi Er), Ankara: İmaj Yay., s. 158-159.

13. [Risâle fî tefsîri Fâtihati'l-kitâb]

14. [Risâle fî tefsîri sûreti'l-Fecr]

15. [Risâle fî istissnâʾi'llâhi teʿâlâ mimmen fi's-semâvâti ve'l-arz ve tahkîkih]

16. Mustalahâtu Ehli'l-hadis

17. El-Erbaîniyyât fi'l-hadîsi'n-nebeviyyi'ş-şerîf

18. El-Erbaûne hadîsen (el-ûlâ)

19. El-Erbaûne hadîsen (es-sâniye)

20. El-Erbaûne hadîsen (es-sâlise)

21. El-Erbaûne hadîsen (er-râbia)

22. Hâşiye alâ evveli Sahîhi'l-Buhârî

23. Şerhu duâi'l-Kunût

24. Risâle fî beyani kavlihi aleyhisselam Kânellahu ve lem yekun şey'ün maahû

25. Risâle fî şerhi kavlihi aleyhisselam Seuhbirukum bi evveli emrî

26. Tağyîrü't-Tenkîh

27. [Ḥâşiye ʿale't-Telvîh]

28. [Islâhu'l-Vikâye]

29. [Fetâvâ]

30. [Mühimmâtü'l-müftî]

31. [Eşkâlü'l-ferâʾiz]

32. [Risâle fî taḥḳīḳi taʿrîbi'l-kelimâti'l-Aʿcemiyye]

33. Risâle fî menşei'l-ihtilaf beyne'l-eimme

34. Risâle fî mikdâri farzı meshi'r-re's

35. Risâle fî cevâzi'l-cumua fi mevdıayni

36. El-İstihlaf fi'l-hutbeti ve's-salâti fi'l-cumua

37. Risâle fî cevâzi'l-isti'câr alâ ta'lîmi'l-Kurân

38. Risâle fî'z-zekât

39. Risâle fî tabakati's-sükr

40. Risâle fî beyani haddi'l-hamr

41. Risâle fî beyâni tabiati'l-afyûn

42. Risâle fî beyâni hakikati'r-ribâ

43. Dühûlü veledi'l-bint fi'l-mevkûf ale'l-evlâd

44. Risâle fî tahkiki'l-hıdâb

45. Hâşiye alâ Kitabi edebi'l-kâdî mine'l-Hidâye

46. Risâle fî't-ta'zîr

47. Keşfü'd-desâis fi'l-kenâis

48. Risâle fî beyâni'r-raks ve'd-deverân

49. El-Ferâid ve'l-fevâid

50. Risâle fî tahkiki's-sabr

51. Medhu's-sa'y ve zemmü'l-betâle

52. Risâle fî tahkiki't-tağlib

53. Risâle fî aksâmi'l-istiare

54. Risâle fî envâi'l-mecâz

55. Risâle fî't-tazmîn

56. Risâle fî'l-lafzı'l-müsta'mel bitarîkı'l-mecâz

57. Risâle fîbeyâni üslûbi'l-hakîm

58. Risâle fî tahkîki'l-müşâkele

59. Risâle fî beyani telvîni'l-hıtab

60. Risâle fî tahkiki't-tevessüât

61. Risâle fî tahkikima'ne'n-nazmi ve's-sıyâğa

62. Risâle fî'l-havâssı ve'l-mezâyâ

63. Risâle fî ilmi'l-beyan

64. Risâle fî'l-îcâz ve'l-itnâb

65. Risâle fî tevcîhi't-teşbîh fi kema salleyte ala İbrahim

66. Ta'likât ala Miftâhi'l-ulûm

67. Risâle fî müşareketi sahibi'l-meâni'l-lügavi

68. Şerhu Hutbeti Şerhi'l-Kâfiye lil-Mulla Cami

69. Şerhu Tarifi'l-kelime

70. Risâle fî'l-cem'ı

71. Risâle fî nisbeti'l-cem'ı

72. Risâle fî hıtâbi'l-vâhid ve'l-müsennâ

73. Risâle fi tahkiki'l-izâfe

74. Risâle fî tahkiki vad'ı (kâde)

75. Risâle fî def'ı mâ yetealleku bi'd-damâir

76. Risâle fî (min) et-teb'îdıyye

77. Risâle fî tahkiki's-sînât

78. Risâle fî beyani (eksera amin en)

79. Risâle fî beyani's-serâb ve'l-âl

80. Et-Tenbih alâ galatı'l-câhil ve'n-nebîh

81. Risale beyani meziyyeti lisâni'l-Fârisiyye

82. Ta'lîka alâ mersiyeti Âdem ibnehû Habil

83. İzhâru'l-ezhâr alâ eşcâri'l-eş'âr

84. [Tevârîh-i Âl-i Osmân]

85. [Divan]

86. [Yûsuf ile Züleyhâ]

87. [Kasîde-i Bürde Tercümesi]

88. [el-Felâh şerhu'l-Merâh]

89. [Risâle fî tahkîki taʿrîbi'l-kelimâti'l-Aʿcemiyye]

90. [Risâle-i Kâfiye]

91. [Dekâiku'l-hakâik]

92. [Nigâristân]

93. [Risâle fî Kıdemi'l-Ḳurʾân]

94. Münîra (fi'l-mevâız ve'l-akâid)

95. Risâle fî takriri enne'l-Kur'âne'l-Azîm kelâmullahi'l-kadîm

96. Risâle fi beyani mes'eleti halkı'l-Kur'ân

97. Risâle fî tahkiki mes'eleti'l-cebr ve'l-kader

98. Risâle fî beyâni'l-ecel

99. Risâle fî tahkiki'l-mu'cize

100. Risâle fî efdaliyyeti Muhammed (sa)

101. Risâle fî hakkı ebeveyyi'n-nebiyyi (sa)

102. Tafsîlu mâ kîle fi emri't-tafdîl

103. Risâle fî beyani ademi nisbeti'ş-şerri ila'llahi Teala

104. Risâle fî beyani vezni'l-a'mâl

105. Tashîhu lafzı'z-zindîk ve tavdîhu ma'nâhu'd-dakîk

106. Risâle fî hâli Şah İsmail ve etbâıhî

107. Sûratü fetvâ fi'ş-şeyh İbn Arabî

108. Risâle fî beyâni enne esmâe'llahi Teala tevkîfiyyetun

109. [Akâʾid-i İslâm]

110. [Risâle fi'l-îmâni'ş-şerʿî]

111. [Risâle fî tahkîki'l-îmân]

112. [Risâle fî elfâẓi'l-küfr]

113. [Risâle fi's-seb]

114. [Risâle fî tafzîli'l-enbiyâʾ ʿale'l-melâʾike]

115. [İẖtilâfü'l-Mâtürîdiyye ve'l-Eşʿariyye]

116. Risâle fî ziyadeti'l-vucûd

117. Risâle fî tahkiki'l-vucûdi'z-zihnî

118. Risâle fî tahkiki vucûbi'l-vâcib

119. Risâle fî sübuti'l-mâhiyyât

120. Risâle fî tahkiki makâli'l-kâilîne bi'l-hâl

121. Risâle fî beyani ma'ne'l-ca'l ve tahkiki enne'l-mahiyete mec'ûletün

122. Risâle fî tahkiki'l-eys ve'l-leys

123. Risâle fî tahkiki enne'l-mümkine lâ yekûnu ehadu tarafeyhi evlâ bihi lizâtihi

124. Risâle fî beyani kavlihi (as) el-fakru fahriyyun

125. Risâle fî tahkiki lüzûmi'l-imkân lil-mümkin

126. Risâle fî ennehu hel yestenidü'l-kadîmü'l-mümkin ile'l-müessir

127. Risâle fî tahkiki enne'llahe Teala kâdirun muhtârun

128. Risâle fî tahkiki murâdi'l-kâilîne bienne'l-Vâcibe Teala mûcibun bizzât

129. Risâle fî tahkiki tekaddümi'l-ılleti't-tâmme ale'l-ma'lûl

130. Risâle fi tahkiki haşri'l-ecsâd

131. İşârâtun latîfetün fi ilmi'l-kelâm

132. Risâle fî tahkiki nev'ayi'l-husûl

133. Risâle fî tahkiki hakikati'l-cism

134. Risaletü'r-rûh ev Risâle fî beyani'l-heykeli'l-mahûs

135. Risâle fî beyani hakikati'n-nefs ve'r-rûh

136. Risâle fî beyani'l-akli'l-insanî

137. Risâle fî hakikati'z-zeman

138. Şerhu Tecvîdi't-Tecrîd

139. Hâşiye alâ evâili'l-umûri'l-âmme min (Şerhı'l-Mevâkıf)

140. Hâşiye alâ evâili'l-ilâhiyyât min (Şerhı'l-Mevâkıf)

141. Şerhu Tahsîni tehzibi'l-kelâm

142. Risâle fî âdâbi'l-bahs

143. Risaletün uhrâ fi âdâbi'l-bahs

144. [Şerhu Risâleti İsbâti'l-vâcib]

145. [Ḥâşiye ʿalâ Tehâfüti'l-felâsife li-Ḫocazâde]

146. [Risâle fî beyâni'l-vücûd]

147. [Taʿrîfü'l-ʿakl]

148. [Nesâyih]

149. [Risâle fî beyâni enne'l-vücûd ʿaynü mâhiyyetih ev ġayruhâ]

150. [Risâle fî ihtiyâci'l-mümkin]

151. [Risâle fî ʿulûmi'l-hakâʾik ve hikmeti'd-dekâʾik]

Şunu da zikretmek yerinde olacaktır; ülkemiz dışındaki bazı kütüphane ve arşivlerde de Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın el yazma eserlerinin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Mesela 26-29 Haziran 1985 tarihinde Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl araştırma merkezinin tertip ettiği Tokat'ta gerçekleştirilen "Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu"na Tunus Zeytuniye Üniversitesi Şeriat ve Usûlüddin Fakültesi adına iştirak eden Prof. Dr. Muhammed Tahir el-Cevabî Tunus Millî Kütüphanesinde bulunan İbn Kemâl'e ait eserlerin bir listesini şu şekilde takdim etmiştir:

1- Îzâh ıslahu'l-vikâye

2- el-Mühimmât

3- Şerhu'l-kısmi's-sâlis min miftâhu'lʿulûm li's-sekkâki

4- Rucûʿu'ş-şeyh ilâ sabâh fi'l-kuvveti ʿale'l-bâh

5- Risâle şerh hamriyye İbn-i Fariz

6- Tabakâtü'l-hanefiyye

7- Risâle fî beyâni'l-firaki'd-dalâle

8- Risâle fî tafsîli'l-îmân

9- Risâle fî tafdîli'l-beşer ʿale'l-melâike

10- Risâle fî tafdîli'n-nebi sallallahu aleyhi ve sellem ʿalâ sâiri'l-enbiya

11- Risâle fî beyân enne esmâallâhi teâlâ tevkîfîyye

12- Risâle fî tefsir sûrati'l-mülk

13- Risâle biʿunvân şerhi'l-aşri fî mahşeri'l-haşr

14- Risâle fî tahkîk kavluh aleyhi's-selâm (el-fakru sevâdü'l-vech)

15- Risâle fî şerh kavluh aleyhi's-selâm (seuhbirukum bi-evveli daʿvet ibrahîme ve beşşâra 'isâ, ve ru'ya ümmî'lletî raet hîne vadaʿtenî ve gad harece minha nûr)

16- Risâle mevzûʿuhâ ebu'r-rasûl sallallahu aleyhi ve sellem ve hel mâte ʿale'l-küfr em la

- Nüsha sâniye unvânuhâ risâle fî hak ebu'r-rasûl sallallahu aleyhi ve sellem

17- Risâle fî taʿdâdi'l-cevâmiʿ fi'l-mısri'l-vâhid

18- Risâle fi'l-hidâb

19- Mesâil min risâle fî kazai'l-fevâit

20- Risâle fi'l-istiʿarât

21- Risâle fî tabakâti'l-müctehidîn

22- Risâle fî âdâbi'l-bahs

- Nüsha sâniye

23- Şerhu'r-risâleti'l-'adudiyye

24- Fetavâ İbn Kemâl Bâşâ fî hakk Muhyi'd-dîn bin ʿarabî[40]

Tunus Milli Kütüphanesi'ndeki bu el yazmaları listesi iyi incelendiğinde anlaşılabilir ki; çalışmamızda verdiğimiz genel liste ile birebir aynı isimlerdeki telifât olduğu gibi, başlıklarında biraz değişiklik bulunmak suretiyle farklı gibi gözüken bazı eserlerde mevcuttur. Bunun yanında tamamen farklı eserlerin varlığı da göze çarpmaktadır. Bu manada müellifimizin eserlerinin farklı İslam ülkelerindeki varlığı aydınlatılması gereken mühim bir mevzudur. Tunus örneğinde açıkça görülebildiği gibi sâir İslam ülkelerindeki bir iki fazladan eser, İslam dünyasının geneli göz önüne alındığında onlarca ilave eser manasına gelebilir. Bu da alana önemli bir katkı sunacaktır.

1.9. Hakkında Yapılan Akademik ve İlmi Çalışmalar

-11 doktora çalışmasından 4'ü kelam, 2'si hukuk, 3'ü tefsir, 1'i hadis ve 1'i tarih alanlarındadır.

[40] Listenin ayrıntılı hali ve yazmaların künye bilgileri için bkz. el-Cevabî, M. T. (1986). Tunus Millî Kütüphanesinde bulunan İbn Kemal'e âit eserler. *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 300-305.

-Yüksek lisans ise 16 tefsir, 8 edebiyat, 5 kelam, 4 fıkıh, 3 Arapça, 2 tarih, 1 hadis, 1 tasavvuf alanında olmak üzere toplam 40 adet yapılmıştır.

-Eserleri veya hakkında yazılan kitapların alanları da şöyledir: 10 fıkıh, 10 tarih, 7 kelam, 6 biyografi, 4 Arapça, 4 hadis, 3 edebiyat, 3 felsefe, 2 muhtelif branş, 1 kıraat, 1 sözlük, 2 tefsir, alanında toplam 51 eser yazılmıştır.

-Hakkında yazılan makaleler ise şöyledir: 16 hukuk, 9 kelam, 9 biyografi, 7 edebiyat, 6 tarih, 4 tefsir, 4 felsefe, 2 dil, 1 sosyoloji, 1 hadis alanında olmak üzere 59 makale yazılmıştır.

-Hakkında sunulan sempozyum bildirilerinde ise 8 hukuk, 5 kelam, 5 tefsir, 5 tarih, 4 biyografi, 2 tasavvuf, 1 mantık, 1 edebiyat ve 1 felsefe alanında olmak üzere toplam 33 tebliğ sunulmuştur.

-10 ansiklopedi maddesi yazıldığı tespit edilmiştir.

-Toplamda 193 çalışma yapıldığı anlaşılmaktadır.[41]

Ayrıca 2022 Mayıs ayında İDUSEM ve Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesinin ortak çalışmasıyla "İbn-i Kemâl Sempozyumu" gerçekleştirilmesi planlanmaktadır.

[41] Demir, H. ve Çatılı, K. (2019). İbn-i Kemal Üzerine Yapılan İlmi Çalışmalar, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(1), s. 151-178.

II. BÖLÜM

BELAGAT VE EDEBİYATIN DÖNEMLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Çalışmamızın bu bölümünde Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın, eleştirdiği ve kaynak gösterdiği sâir dil âlimlerinin belâgat ilminin tarihçesi bakımından konumu irdelenecektir. Bu vesile ile hem bu âlimlerin belâgat ilmine katkıları hem de Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın bu âlimler arasındaki yeri daha iyi anlaşılabilir. Ayrıca tarihi süreçte belâgatin dört ana dönemine ve üç temel ekolüne değinilecektir. Daha sonrasında Arap edebiyatının dönemleri de bu minvalde incelenecek ve bu dönemler arasında özellikle Osmanlı dönemi hakkındaki müsteşriklerin ve arap edebiyat tarihçilerinin önemli simalarının görüşleri analiz edilecektir.

İlk dönemlerde belâgat ilmi müstakil bir ilim olarak ortaya çıkmamıştır. Âyet-i kerimeler, hadis-i şerifler ve şiirler farklı ilim dallarındaki kitaplarda girift bir vaziyette incelenmiştir. Bu kitaplar tefsir, hadis, lügat, kelam, mantık ve felsefe kitaplarıdır. Dolayısıyla sayılan sâir ilimlerin belâgat ilminin inşasında katkısı bulunmaktadır. Bütün bu ilimlerde ve eserlerde sözün güzel olanı çirkininden, iyi olanı kötüsünden, doğru olanı yanlışından ayırt edilmek maksadı doğrudan yahut direkt olarak güdülmüştür. Aynı şekilde belâgat teorileri ve terimleri de uzun yüzyıllarda yerli yerine oturmuştur. Sâir dil ilimleri arasında kavramları ve çerçeveleri en son netleşen ilim belki de belâgat ilmidir.

Başta sadece edebi zevke dayanan edebi tenkit sonraları diğer milletlerin de İslam'a girip Arapça öğrenmeye başlamaları ve Arapça melekesinin bozulmaya maruz kalmasıyla, artık sınırları belli kavramlarla açıklanmaya ihtiyaç duymuştur. Bu noktada, felsefe ve kelam ile meşgul olan âlimlerin, edebi kavramların bulunup tarif edilmesinde, büyük rolleri olmuştur.[42]

Mukaddime[43] ismiyle meşhur olmuş eserinde İbn Haldun[44], belâgat ekollerini üç kısımda incelemiştir. Birincisi kelam ve Meşârika (Horasan ve Maveraunnehr) ekolü,

[42] Hüseyn, A. (1982). el-Muhtasar fi tarihi'l-Belağa, Beyrut, s. 10.
[43] İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) tarih felsefesini, içtimaî ve beşerî ilimleri temellendirdiği toplum metafiziğine dair eseri. Kitabının tam ismi "Kitâbü'l-ʿİber ve dîvânü'l-mübtedeʾ ve'l-ḫaber fî eyyâmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem ve'l-Berber ve men âṣerahüm min ẕevi's-sulṭâni'l-ekber".
[44] Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406). Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı.

ikincisi, edebî ağırlıklı "Beliğ Arap Üslubu" ekolü, üçüncüsü de süslü söz sanatlarının ağırlıklı olduğu Meğâribe (Endülüs ve Kuzey Afrika) ekolüdür.[45]

Kelami ekolün öncüleri Fahreddin er-Râzî[46] ve es-Sekkâkî'dir. Bu ekol daha çok Farslıların ve Türklerin yaygın olduğu yerlerde zemin bulmuştur. Bu ekolün gayesi, belâgat ilmini felsefi terimlerle ve mantıkî delillerle sistematik bir biçimde sınıflandırarak bir çerçeveye sokmaktır.

Edebi ekolün öncüleri ise İbn Sinan el-Hafacî[47], Üsame b. Munkızz[48], İbnu'l-Esîr[49], İbn Ebi'l-İsba' el-Mısrî[50]'dir. Bu ekolün iki temel amacı: Kur'an'ı Kerim'i belagî açıdan incelemek ve süslü sanatlı sözleri anlamak ve sarfetmektir.

Meğâribe ekolü ile ilgili ise Mukaddime'de şu bilgiler geçmektedir. Afrika halkından İbn Reşîk[51], bedî' alanında eser yazan âlimlerden biri olarak el-Umde[52] isimli meşhur eserini telif etmiş olup Meğâribe (Afrika ve Endülüs) halklarının birçoğu bu alanda onun metodunu izlemişlerdir.[53]

Belâgatin tarihi süreci 4 ana bölümde incelenebilir:

I. Dönem h. IV. asra kadar (m. VII.-X.)

II. Dönem h. IV. asrın sonlarından VIII. kadar (m. X.-XIV.)

III. Dönem h. VIII. asrın ortalarından XIII. asrın sonlarına kadar (m. XIV.-XIX.)

IV. Dönem h. XIII. asırdan günümüze kadar olan dönemdir. (m. XIX.-…)

[45] İbn Haldun, *Muḳaddimetu İbn Haldûn*, II, 387-389.
[46] Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210). Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi.
[47] Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Saîd el-Hafâcî el-Halebî (ö. 466/1073). Arap edip ve şairi.
[48] Ebü'l-Hâris (Ebü'l-Muzaffer) Müeyyidüddevle Necmüddîn Üsâme b. Mürşid b. Alî b. Mukalled b. Nasr b. Münkız eş-Şeyzerî el-Kinânî el-Kelbî (ö. 584/1188). Münkızoğulları hânedanına mensup emîr, tarihçi ve edip.
[49] Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullāh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 637/1239). Belâgat âlimi, münekkit ve vezir.
[50] Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm (Abdüsselâm) b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısrî (ö. 654/1256). Bedî' ilmine dair eserleriyle tanınan edip ve şair.
[51] Ebû Alî el-Hasen b. Reşîḳ el-Ezdî el-Mesîlî el-Kayrevânî (ö. 456/1064). Âlim, şair, edip ve tenkitçi.
[52] İbn Reşîḳ el-Kayrevânî'nin (ö. 456/1064) Arap şiir teorisi, kültür ve sanatı, şiir eleştirisi ve belâgat konularına dair eseri.
[53] İbn Haldûn, **a.g.e,** s. 375.

2.1. Belâgatin Birinci Dönemi

2.1.1. Cahiliye Devri

Râgıb el-İsfahânî[54] cehlin üç değişik anlamından söz ederek "nefsin bilgiden yoksun olması" şeklindeki ilk anlamın kelimenin asıl mânası olduğunu ifade eder. Diğer iki anlamı ise "bir konuda doğru olanın tersine inanma" ve "bir konuda yapılması gerekenin tersini yapma"dır.[55]

Cahiliye kavramı, Mekkî sure-i celilelerde ve âyet-i kerimelerde yer almamışken, Medenî sure-i celileler ve âyet-i kerimelerde dört yerde açıkça geçmektedir. Nüzûl sırasına göre bu kelimenin ilk defa içinde geçtiği Âl-i İmrân sûresinin 154. âyetinde, bazı münafıkların Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinin "Câhiliye zannı"na benzediği belirtilerek câhiliye kelimesi İslâm öncesini ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Nüzûl sırasına göre câhiliye teriminin geçtiği ikinci âyette Hz. Peygamber'in hanımları, "İlk Câhiliye devrindeki kâdînlar gibi açılıp saçılmayın" (el-Ahzâb 33/33) şeklinde ikaz edilirken yine İslâm öncesi döneme işaret edilmiştir. Üçüncü âyette "Câhiliye taassubu" (hamiyyetü'l-câhiliyye) üzerinde durulmaktadır. Burada Hudeybiye Antlaşması sırasında müşriklerin ve Hz. Peygamber'le müslümanların içinde bulundukları farklı ruh halleri tasvir edilirken, "O zaman kâfirler kalplerine taassubu, Câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi; Allah da resulüne ve müminlere sükûnetini indirdi ve onları takvâ sözü (kelime-i şehâdet) üzerinde sabit kıldı" buyurulmuştur (el-Feth 48/26). Bu âyette Câhiliye çağının taassup ve barbarlığına, müşrik toplumun hayatına hâkim olan şiddet, kin ve nefrete işaret edilmektedir. Câhiliye kelimesinin yer aldığı dördüncü âyette ise, "Yoksa onlar Câhiliye idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir toplum için hükümranlığı Allah'tan daha güzel kim vardır?" (el-Mâide 5/50) şeklinde yine İslâm öncesi döneme, o dönemin insanlar arasında farklı uygulamalarda bulunan haksız ve zâlim idaresine dikkat çekilmektedir.

Cahiliye Arapları arasında kibr, gasp, kan davası, hırsızlık, yetim malı yeme, kız çocuklarını diri diri toprağa gömme gibi kötü alışkanlıkların yanı sıra bağımsızlık ve özgürlüğe düşkünlük, yiğitlik, cesaret, sabır, zayıfı güçlüye karşı korumak, cömertlik, misafirperverlik ve kendine sığınanı himaye etmek gibi olumlu davranışlara da şahit

[54] Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) Müfessir, Arap dil âlimi ve ahlâk felsefecisi.
[55] Râgıb el-İsfahânî, "chl" md., *el-Müfredât,* s. 132-133.

olunmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber'in (aleyhi's-salatü ve's-selam) İslam'ın temel hükümlerine aykırı olmayan bazı toplumsal uygulamaları kabul ettiği bilinmektedir. Mesela bir sahabiye hitaben söylediği "Ey Sâib! Cahiliye çağında yaptığın faziletli şeylere İslam devrinde de devam et. Misafirini ağırla. Yetime ikram et ve komşuya iyi davran."[56] şeklindeki sözleri buna örnektir. Bu ve buna benzer Cahiliye dönemi ve kavramı ile ilgili birçok hadis-i şerif de vârid olmuştur.

Cahiliye Dönemi, Arapların şiirin ve edebiyatın zirvesine ulaştıkları bir dönemdi. Sözde maharet üstün bir meziyet olarak görülmekteydi. Bir sözün manasının açık ve kolay anlaşılabilir olması yanı sıra estetik ve manidar olması çok dikkat edilen ve değer gören şeylerdi. Hatta geçimini sırf bu yolla sağlayan kimseler o dönemde meşhur idi. Edebî sanatlar ve belâgat ilimleri henüz teorik manada bir çerçevede olmasa da estetik ve edebî zevk adı altında bu dönemde başlamıştır.

Cahiliye Dönemi'nde yazı gelişmediği gibi okuma yazma bilenler yok denecek kadar azdı. Büyük ölçüde söze dayanan Arap kültürü yeni nesillere şiir ve hitabet yoluyla sözlü olarak aktarılırdı. İnsanlar duygularını, düşüncelerini; kinlerini, nefretlerini; acılarını ve kederlerini şiirle ifade ettikleri gibi olayları, zafer ve yenilgilerini de şiirle anlatırlardı. Şiirler panayırlar ve kervanlar yoluyla bütün Arap Yarımadası'na yayılırdı. Zü'l-mecâz, Mecenne, Ukâz çarşılarında ve Dûmetü'l-Cendel'de kurulan panayırlarda sadece ticaret değil çeşitli eğlenceler düzenlenerek yoğun kültürel faaliyetler yapılırdı. Araplar bu şekilde panayırlara ilgiyi artırdıkları gibi kültürlerini de nesilden nesle aktarırlardı. Farklı beldelerden gelen insanlar kültürel hayatı besleyen bu panayırlarda buluşup kaynaşırdı. Buralarda şiir, güreş, atıcılık gibi alanlarda yarışmalar düzenlenirdi. Araplarda dil ve edebiyat o derece etkiliydi ki bir şairin söz ile kabilesini savunmasını bazen bir süvari, kılıcıyla o ölçüde başarmış olamazdı.[57]

Kur'an'ı Kerim'in nüzulüyle artık yeni bir dönem başlamış. İnsanlar önceleri birer ikişer daha sonraları ise büyük kitleler halinde İslam'a girmeye başlamışlardı. Kur'an'ı Kerim'i son hak kutsal kitap Hz. Peygamber'i ise son hak nebî olarak kabul etmişlerdi. Ayrıca Kur'an'ı Kerim'in icazı karşısında her türlü şair, edip, hatip, münekkid aciz kalmıştı.

[56] Ahmet b. Hanbel, Müsned, C. V, s. 340.
[57] Ayrıntılı bilgi için bkz. Apak, Â. (2012)., Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 177-195.

Mekkeli müşriklerin Kur'an'ı Kerim karşısındaki acziyet ve hayranlıklarını da şu olayla özetleyebiliriz. Ebû Süfyân Sahr bin Harb[58], Ebû Cehil Amr bin Hişâm[59] ve Ahnes bin Şerik[60], o dönemin Mekke'sinde ileri gelen kimselerdi. Bu kimseler davetin ilk yıllarında Peygamber Efendimiz'e (aleyhi's-salatu ve's-selam) karşı tavır takınmışlar hatta bu konuda başı çekmişlerdir. Lakin bir yandan da Kur'an'ı Kerim'i çok merak ediyorlar ve gizlice dinlemekten kendilerini alıkoyamıyorlardı. Bu üç lider; bir gece birbirlerine duyurmadan, gidip Peygamberimiz (aleyhi's-salatu ve's-selam)'in okuduğu Kur'ân'ı dinlemek için evlerinden süzülüp çıktılar. Oldukça sessiz hareket edip, kimseye görünmeden giderek, her biri bir yere sindi. Peygamberimiz (aleyhi's-salatu ve's-selam)'in evinin yakınına sokulan bu üç liderin hiçbiri, arkadaşlarının da orada sindiklerini bilmiyordu. Peygamberimiz (aleyhi's-salatu ve's-selam)'in özellikle gece namazlarında uzunca Kur'ân okurdu. Yine öyle yaptı. Bu gece daha uzunca okuduğu hâlde, bu üç müşrik lider büyük bir zevkle dinlediler. Zaten oraya Peygamberimiz (aleyhi's-salatu ve's-selam)'in geceleyin evinde namaz kılarken okuduğu Kur'ân-ı Kerîm'i dinlemek için gelmişlerdi. Tan yeri ağarırken birbirlerini fark ettiler. Ve hepsi birbirinden hesap sordu. Bir daha böyle bir şey yapmayalım diye sözleşip ayrıldılar. Ertesi gece tekrar aynı hadise cereyan edip sabaha karşı birbirleriyle karşılaştılar. Üçüncü kez bu olay tekrarlanınca artık karşılıklı yeminleşip bir daha gelmediler.[61]

Mekkeli müşriklerin şiire olan yatkınlıklarını gösteren bir başka önemli hadise şöyledir ki: Hac mevsimi yaklaştığında Arap Yarımadası'nın önemli bir kısmı kafileler halinde Mekke'ye gelirlerdi. Efendimiz (aleyhi's-salatu ve's-selam) dışarıdan gelen bu kafilelerin ayağına kadar gider, onlara İslamı anlatırlardı. Bu durumdan endişelenen müşriklerin azılıları, liderleri konumlarında olan el-Velid b. el-Muğire'nin etrafında Daru'n-nedve denilen yerde toplandılar. Efendimiz'i (aleyhi's-salatu ve's-selam) kötülemek ve bunu yaparken de birbirlerini nakzetmemek adına ortak bir fikir üzerine düşünmeye başladılar. Kimileri "kâhin" diyelim dedi, kimileri "mecnun" diyelim kimileri de "sâhir" diyelim kimileri de "şair" diyelim dediler. el-Velid hepsine itiraz etti ve O'nun sözlerinin bunların hiçbirinin sözlerine veya hallerine benzemediğini belirtti. Şiirle ilgili kısımda ise şöyle demiştir. "O şair de değil, biz şiiri, recezini, hezecini, kafiyesini, kısasını ve uzununu biliriz.

[58] Müslüman olmadan önce Bedr gazvesinden sonra Mekke'nin lideri konumundadır. Mekke'nin fethiyle Müslüman olmuştur. Mühim hizmetlerde bulunmuştur. Gazvelerde iki gözünü de kaybeder.
[59] Azılı müşriklerdendir. Bedr gazvesinde öldürülmüştür.
[60] İlk zamanlarda davetin karşısında dursa da Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştur.
[61] Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, c. 2, s. 347-348.

Bu şiire hiç benzemiyor." Bunun üzerine de el-Velid'e görüşü sorulur. O da şu manidar cevabı verir: "Vallahi O'nun sözünün bir tatlılığı var. O kökü sulak yerde dalları da meyveyle dolu bir ağaca benziyor. Bu söylediklerinizin hepsi de yalan. Fakat yine de en mantıklı olanı 'sahir'dir. Biz O'na sahir diyelim."[62]

2.1.2. Edebi Tenkit Dönemi

Şu hadise dönemin edebi zevkinin gelişmişliğini göstermesi ve edebi tenkitin günümüze ulaşmış ilk nüvelerinden olması hasebiyle önem arz eder: Birçok mecalde olduğu gibi şiir alanında da üstünlük ve hakemlik Kureyş'teydi. Ukaz panayırındaki hakemlerden biri olan Nabiğa ez-Zübyanî[63] aynı zamanda ileri gelen şairlerdendi. Kırmızı bir çadırda şairlerin şiirlerini dinler ve tenkitlerini sunardı. Yeni yetişen şairler şiirlerini ona takdim ederlerdi. Onun beğendiği şair ünlenirdi. Bu arada o, bazı şairler ve şiirleri hakkında düşüncelerini de ifade ederdi. Bir defasında el-A'şâ'nın[64], Hâssan b. Sabit'den[65], el-Hansâ'nın[66] da diğer kâdîn şairlerden daha üstün olduğunu söylemişti. Bu Hâssan b. Sâbit'i öfkelendirdi. en-Nabiğa'ya gelerek: "Yemin ederim ben hem senden hem de Hansâ'dan daha iyi şairim" dedi. en-Nabiğa: "Öyleyse beğendiğin bir şiirini söyle!" dedi. Hâssan şu beyitleri söyledi:

لنا جنفات الغر يلمعن بالضحى وأسيافنا يقطرن من نجدة دما

ولدنا بني العنقاء و ابني محرق فأكرم بنا خالا راكرم بنا إبنما

Kuşluk vakti ışıldayan kazanlar bizimdir. Ve bizim kılıçlarımız kan damlar kahramanlıktan.

[62] Sîretü İbn İsḥâḳ, el-Mübtedeʾ ve'l-mebʿaṣ ve'l-meġāzî, s. 131-132.
[63] Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]). Câhiliye devri şairi ve şiir münekkidi.
[64] Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî (ö. 7/629 [?]). Câhiliye devri şairlerinden.
[65] Ebü'l-Velîd (Ebû Abdirrahmân) Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 60/680 [?]). Hz. Peygamber'in şairi olarak tanınan sahâbî.
[66] Ümmü Amr Tümâdır bint Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd (ö. 24/645) Araplar'ın en meşhur kâdîn şairi, sahâbî.

el-ʻAnkâ oğulları bizim oğullarımızdır. Muharrik'in iki oğlu da. Hem dayımız şerefli hem de evladımız.

en-Nabiğa, Hassan'a şöyle cevap verdi: "Sen 'el-Cefenât' diyerek, sayıyı azalttın. Bunun yerine 'Cifan' kelimesini kullansaydın, daha kesret ifade ederdi. 'Kuşluk vakti ışıldar' dedin. 'Gece parlar deseydin' daha güzel olurdu. Çünkü bu daha fazla övgü ifade eder. Zira misafirler daha çok geceleri gelir. 'Kahramanlıktan kan damlar' diyerek az kişi öldürdüğünü ifade ettin. 'Kahramanlıktan kan akar' deseydin daha iyi olurdu. Doğurduklarınla övündün, seni doğuran ile övünmedin." En-Nabiğa'nın bu tenkitlerini dinleyen Hassan, boynu bükük bir biçimde oradan ayrılır."[67]

Başka kaynaklarda bu hadise şu şekilde de rivâyet edilmektedir: "Hassân b. Sâbit, İslâm'dan önceki dönemde Ukâz panayırında düzenlenen şiir müsabakalarına da katılırdı. Nâbiga'nın hakemliğinde yapılan bir yarışmada A'şâ ve kâdîn şair Hansâ'dan sonra üçüncü olduğunun ilân edilmesi üzerine Nâbiga'ya itiraz ederek, "Senden de babandan ve dedenden de daha iyi şairim" demiştir.[68]

Cahiliye döneminde şiir ve nakd zirvede ise de bunun dışında bazı sözlü sanatlarda mevcut idi. Bunlar: nesr, emsâl (atasözleri), hikem (hikmetli sözler), vasiyetler, sec'u'l-kühhân (kâhinlerin sec'isi), hutbelerdir.

Cahiliye Dönemi'nden itibaren edebî tenkit ile sıkı bağları olan belâgat ilmi, Ebu Hilal el-Askerî'nin "es-Sınaateyn" eseri ile birlikte yavaş yavaş bağlarını zayıflatmaya başlamıştır. Bu dönemdeki bazı mühim edebi tenkit eserleri şunlardır:

- ***Tabakât Fuhûli'ş-Şu'arâ*** (İbn Sellam el-Cumahî)[69]
- ***eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*** (İbn Kuteybe)[70]
- ***Tabakâtu'ş-Şu'arâ*** (İbn Mutezz)[71]

[67] Dayf, el-Belağa tatavvurun ve tarih, s. 11.
[68] İbn Kuteybe, eş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâʾ (nşr. Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1401/1981, s. 160.
[69] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî (ö. 231/846 [?]). Tabakât Fuhûli'ş-Şuarâ adlı eseriyle tanınan edip, râvi, Arap dili ve edebiyatı âlimi.
[70] Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan âlim.
[71] Ebü'l-Abbâs Abdullāh b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (ö. 296/908). Abbâsî halifesi, edip, münekkit ve şair.

- ***el-Egânî*** (Ebu'l-Ferec el-İsfahânî)[72]

- ***el-Bedî'*** (İbn Mu'tezz)

- ***el-Muvâzene beyn Ebi Temmâm ve'l-Buhturî*** (el-Âmidî)[73]

- ***Nakdu'ş-Şi'r ve Nakdu'n-Nesr*** (Kudame b. Ca'fer)[74]

2.1.3. Belâgat İlmine Müfessirlerin Katkıları

Kur'an'ı Kerim indirilmeye başlandığı ilk günlerden itibaren Efendimiz (aleyhi's-salatu ve's-selam) tarafından tefsir edilmeye başlanmıştır. Nitekim sahabe-i kiram (aleyhimü'r-rıdvan) âyet-i kerimelerden anlayamadıkları yerleri sorarlar, Efendimiz'de (aleyhi's-salatu ve's-selam) açıklardı. Daha sonra ise tabiîn nesli sahabeye sorar, onlarda gerek âyet-i kerimelerdeki garîb lafızları açıklarlar gerek âyetlerdeki îcâzı ve belagî mevzuları aktarırlardı. Bu minval üzere belâgat konularının ilk temayüz ettiği alanlardan biri olarak Kur'an'ı Kerim'in tefsiri sahasını görmekteyiz. İlerleyen dönemlerde de müfessirler İ'cazu'l-Kur'an, Mecazu'l-Kur'an, Meâni'l-Kur'an gibi isimlerle eserler telif etmişlerdir. Bunlardan bazıları:

-***Meâni'l Kur'ân*** (el-Ferra)[75]

- ***Mecazu'l-Kur'ân*** (Ma'mer b. Müsenna)[76]

-***Te'vilu Müşkili'l-Kur'ân'ı*** (İbn Kuteybe)[77]

-***İ'rabu'l-Kur'ân ve Meâni'l Kur'ân*** (ez-Zeccac)[78]

---

[72] Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967). el-Eganî adlı eseriyle tanınan Arap tarihçisi ve edibi.
[73] Ebü'l-Kāsım el-Hasen b. Bişr b. Yahyâ el-Âmidî (ö. 371/981). Arap dili ve edebiyatı münekkitlerinden.
[74] Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948 [?]). Şiir tenkidi ve kamu maliyesi alanlarındaki eserleriyle tanınan Abbâsî divan kâtibi.
[75] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (ö. 207/822). Arap dili ve tefsir âlimi.
[76] Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]). Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesep âlimi.
[77] Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan âlim.
[78] Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923). Arap dili ve edebiyatı âlimi, müfessir.

-***es-Sâhibî*** (İbn Faris)[79]

Bu eserlerde Kur'ân'ın anlaşılması için şiirlerle de istişhâd edilmiş ve bunlardaki edebî sanatlara da işaret edilmiştir.

Daha sonraki dönemlerde belâgat ilmine ciddi katkılarda bulunmuş müfessirlere iki meşhur örnek ise ez-Zemahşerî ve Kâdî Beydâvî'dir.

2.1.4. Belâgat İlmine Mütekellimlerin Katkıları

Belâgat ilmindeki en köklü katkıları mütekellimlerin yapmış olmaları kayda değer bir hadisedir. İslamiyet artık Arap Yarımada'sından çıkmış, fetihlerle geniş bir havzaya yayılmış, yabancı kültürler ve farklı milletlerle temaslar artmıştı. Bu durumda tabiî olarak muhtelif inanç problemlerinin doğmasına yol açmıştı. Bu da beraberinde farklı kelam mezheplerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte âlimlerin Kur'an'ın icazına dikkat çekmek ve Kur'an'a yönelik tenkitlere cevap vermek maksadıyla çok ciddi mesaileri olmuştur. Mesela önceleri mutezile olan daha sonra ilhad eden İbn er-Râvendi[80], "Kitâbü'd-Dâmiğ"[81] adlı eserinde Kur'an'da cümle bozukluğu, tenakuz bulunduğunu iddia etmiştir. Başka bir cephe ise mütekellimler ile felasife arasında cereyan etmiştir. Kelamcıların gerek avam tabakasında gerekse mülhidler ve felasife tabakasında fikirlerinin geçerli olabilmesi için etkili ve özgün konuşmaya, görüşlerini dinamik bir biçimde aktarmaya ve tartışmaya ihtiyaçları vardı. Bu minvalde sadece görüşlerin doğru olması yetersizdi. Aynı zamanda tesirli de olması gerekiyordu. Gerek emirlerin ve sultanların huzurunda yapılan münazaralar gerek halkın ortasında yapılan ateşli tartışmalar çok dikkat celp etmekteydi. Hatta bu tartışmaları kaybedince kederinden hastalanan veya vefat edenler meşhurdur.

Bu manada belâgat ilminden yararlanılan birçok mütekellim ve eserleri olsa da en meşhurları şu şekildedir:

[79] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004). Kûfe dil mektebine mensup dil ve edebiyat âlimi.
[80] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahyâ b. Muhammed b. İshâk er-Râvendî (ö. 301/913-14 [?]). Mülhidce fikirleri yansıtan eserleri ve müfrit Şiîliğiyle tanınan filozof.
[81] Kur'ân'da çelişkiler bulunduğu şeklindeki iddiaları dile getirmekte olup bir yahudi hesabına yazıldığı rivâyeti meşhurdur.

- ***Sahife*** (Bişr b. Mu'temir)[82]
- ***En-Nüket fi Î'câzi'l-Kur'ân*** (er-Rummânî)[83]
- ***Îcâzu'l-Kur'ân*** **(**Bakıllânî)[84]
- ***Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*** **(**el-Kâdî Abdu'l-cebbar)[85]
- ***el-Beyan ve't-Tebyîn*** (el-Câhız)[86]

2.1.5. Dil ve Gramer Âlimlerinin Belâgat İlmine Katkıları

Nahiv âlimleri ilk müstakil nahiv eserlerinde Kur'ân'ın nahvî yönüne dair malumatları izah ederken, belâgatiyle ilgili hususlarda da malumatlar zikretmişlerdir. Örneğin Sîbeveyh eserinde teşbih ve mübalağa gibi konuları ilk zikreden dilci olarak kabul edilir. Yine Sîbeyeh'in eserinde; istiâre, kinâye, mecâz te'kîdu'l-medh bimâ yuşbihu'z-zem, müsned, müsnedun ileyh, takdîm-te'hir, ta'rîf-tenkîr, hazf, emir-nehy gibi belâgat konularını da ele almıştır.[87] Bazı eserler bu manada ön plana çıkmıştır:

- ***el-Kitâb*** (Sîbeveyh)[88]
- ***el-Muktadab*** (Müberrid)[89]
- ***el-Hasâis*** (İbn Cinnî)[90]

[82] Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bağdâdî (ö. 210/825). Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu, tevellüd nazariyesinin mûcidi ve Bişriyye'nin reisi, edip.
[83] Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî (ö. 384/994). Arap dili ve belâgatı âlimi, Mu'tezile kelâmcısı.
[84] Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî (ö. 403/1013). Ünlü Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihi.
[85] Ebü'l-Hasen Kādı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025). Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı ve Şâfiî fakihi.
[86] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869). Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri.
[87] Bulut, Ali, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, İFAV Yay., İstanbul 2020, s. 25.
[88] Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796). Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi.
[89] Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900). Arap dili ve edebiyatı âlimi.
[90] Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 392/1002). Arap dili ve edebiyatı âlimi.

2.2. Belâgatin İkinci Dönemi

Bu dönem, belâgat ilminin konularının sınırlarının çizilmeye başlandığı, müstakil eserlerin telif edildiği ve bazı zevâtın belâgat âlimleri olarak nitelendirildiği bir dönemdir. İlk bölümde zikredilen kelâm ekolü de özellikle doğuda bu manada baskın çıkmış. Ve bazı müelliflerin tabiri ile belagat "ruhsuz, faidesiz, sıkıcı" bir hale gelmiştir. Batı'da ise meğaribe ekolü kısmen geleneklerini devam ettirmişlerdir. Özellikle batıda el-'Umde önemli bir eserdir. Eser ansiklopedik bir tarzda olmasının yanı sıra Câhız, Müberrid, İbn Mutezz, Rummânî gibi önemli isimlerden yararlanmış, bunları kıyaslamış ve yararlandığı kaynakları düzenli bir şekilde zikretmiştir.

Şüphesiz bu dönemin en meşhur siması belagat teorisyeni olan Abdulkahir Curcânîdir. Hatta bazı kaynaklarda Curcânî öncesi ve sonrası gibi ayrımlara gidildiği de meşhurdur. Beyan ve me'ânî nazariyeleri meşhurdur. Abdülkāhir el-Cürcânî'nin "İmâmü'n-nühât" (büyük dil bilgini) diye tanınması, sarf veya nahiv sahasında yeni bir şey ortaya koymuş olmasından dolayı değil, dilin bütün inceliklerine vâkıf bulunması ve özellikle nahvi bir "Arap mantığı" niteliğinde ele alması sebebiyledir. Şu bir gerçek ki "Belâgat şeyhi" unvanı ile anılmayı hak ettiğinde kimsenin tereddüdü yoktur. Zira Câhiz'den bu yana hiçbir belâgat âliminin bu alanda Cürcânî kadar tefekküre dayalı güçlü bir tenkit zihniyetine sahip olduğu söylenemez. Onun Esrârü'l-belâġa ve Delâʾilü'l-iʿcâz adlı eserlerini Fahreddin er-Râzî gibi bir âlimin telhis etmesi, Cürcânî'nin bu sahadaki otoritesini göstermeye yeterlidir.[91]

Özetle el-Askerî ile başlayan bu yeni dönem Curcânî, Sekkâkî, Râzî gibi âlimlerin omuzlarında yükselip altın çağını yaşamış, Zemahşerî gibi âlimlerle de pratik manada vücut bulmuştur. Elbette bunu yaparken de bazı yenilikler de getirmiştir. Aşağıda bu dönemin mühim eserleri sıralanmıştır:

- ***Kitâbu'-sınaateyn*** (Ebû Hilal el-Askerî)
- ***El- Umde*** (İbn Raşîk el-Kayravânî)
- ***Sirru'l-Fesâha*** (el-Hafâcî)[92]
- ***Kanûnu'l-Belâga*** (el-Bağdâdî)

[91] Hacımüftüoğlu, N. (1988). Abdülkāhir El-Cürcânî. *DİA* (c. 1, s. 247-248) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulkahir-el-curcani.
[92] Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Saîd el-Hafâcî el-Halebî (ö. 466/1073) Arap edip ve şairi.

- ***Esraru'l-Belâga*** (Abdulkahir Curcânî)
- ***Delâilü'l-Îcâz*** (Abdulkahir Curcânî)
- ***el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*** (ez-Zemahşerî)
- ***Esasu'l-Belâga*** (ez-Zemahşerî)
- ***Miftâhu'l-ʻUlum*** (es-Sekkâkî)
- ***Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz min Esrâri'l Belaga ve Delâili'l-Îcâz*** (er-Râzî)
- ***el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve'ş-Şâir*** (Ziyau'd-din İbnu'l-Esir)
- ***el-Câmiu'l-Kebîr fî Sınaati'l-Manzûm mine'l-Kelâm ve'l-Mensûr*** (Ziyau'd-din İbnu'l-Esir)
- ***Bedîʻu'l-Kur'ân*** (İbn Ebi'l-İsbaʻ)[93]

2.3. Belâgatin Üçüncü Dönemi

Bu döneme şerh, hâşiye, taʻlîkât dönemi de denmektedir. Nispeten uzun ve durağan bir dönem olarak görülse de sair ilimlerde de durumun böyle olduğu bir vakıadır. Bu dönemdeki en önemli isim ise Hatîb el-Kazvînî'dir. Sekkâkî'nin eserine yaptığı bu ihtisar, sonraki dönemlerde âlimlerin etrafında döndüğü vazgeçilmez bir eser olmuştur. Bizzat kendisi bu esere bir şerh yazmış ve adını "el-İzah" koymuştur. Bundan sonra da üzerine birçok şerh, haşiye yazılmıştır. Telhîs'in en meşhur şârihi Sadu'd-din et-Teftâzânî[94]'dir. "el-Muhtasar" ve "el-Mutavvel" adlı iki Telhîs şerhi mevcuttur. Sonrasında ise Teftâzânî'nin eserlerine hâşiyeler yazılmıştır. "Havaş's-Seyyid ale'l-Mutavvel" Seyyid Şerif el-Curcânî[95] tarafından yazılan hâşiyedir.

Her ne kadar şerh, hâşiye, taʻlîkât geleneği özetin özeti gibi gözükse de, burada şu husus gözden kaçırılmamalıdır. Bazı eserler vardır ki adına hâşiye denmese konu ile alakalı müstakil bir eser olacak orijinalliktedir. Bunun yanında bu eserleri yazan âlimlerin farklı

[93] Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm (Abdüsselâm) b. Abdilvâhid b. Zâfir el-Mısrî (ö. 654/1256) Bedîʻ ilmine dair eserleriyle tanınan edip ve şair.
[94] Saʻdüddîn Mesʻûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390). Çok yönlü âlim.
[95] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413). Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi.

ilim dallarında mütehassıslar oldukları hususu iyi anlaşılmalıdır. Bu durumda aynı mevzulara farklı bakış açıları ve yorumları beraberinde getirmektedir. Bu ise bir zenginlik olmakla beraber, yadsınamaz faydaları da beraberinde getirmektedir. Bu geleneğin asıl amacı ise önceki eserlerdeki muğlak yerleri izah etmek, eksikleri gidermek ve en önemlisi talebenin kolay anlamasını sağlamak olmuştur.

Bu dönemde göze çarpan diğer eserler şunlardır:

- ***el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye*** (Adududdin el-Îcî)[96]
- ***Mevâhibu'l-Miftâh*** (İbn Ya'kub el-Mağribî)
- ***El-Atvel*** (Isam el-İsferayini)[97]
- ***Hâşiye ala Şerhi'l-Mutavvel*** (Hasan Çelebi)[98]
- ***Hâşiyetu Ebi'l-Kâsım el-Leysi es-Semerkandî ale'l-Mutavvel*** (Ebu'l-Kâsım el-Leys es-Semerkandî)[99]
- ***Hâşiye ale'l-Mutavvel*** (Abdulhakim es-Siyalkuti)[100]
- ***Mevâhibu'l-Fettâh*** (Ekmeleddîn Mehmed b. Mahmud Bâbertî) (öl. 786/1384)

Yine bu dönemde Osmanlı âlimlerinden Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) de Adududdin el-Îcî'nin ***el-Fevâidü'l-Gıyâsiyye*** adlı eserini ***Şerhu'l- Fevâidü'l-Gıyâsiyye fi 'İlmeyi'l-Meânî ve'l-Beyân*** adıyla şerh etmiştir.[101]

Ahmed Cevdet Paşa (öl. 1893) da ***Belâğat-ı Osmaniyye*** isimli eseriyle bu dönemde eser yazan önemli âlimlerdendir. Eserini 1893 yılında kaleme almıştır. Eserinin giriş bölümünde kendisinin yazmış olduğu dil ve gramer kitaplarından bahseder. Eseri üç bölümden müteşekkil olup ilk bölümde, meâni ilminden; ikinci bölümde, hakîki ve mecâzi

[96] Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355). Kelâm, usul ve dil âlimi, muhakkik.
[97] Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538). Arap dili, kelâm ve mantığa dair şerh ve hâşiyeleriyle tanınan âlim.
[98] Hasan Çelebi, Fenârî (ö. 891/1486). Molla Fenârî'nin torunu, dilci, kelâm ve fıkıh âlimi.
[99] Ebü'l-Kāsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483'ten sonra). Ferâ'idü'l-fevâ'id adlı eseriyle tanınan Arap dili ve edebiyatı âlimi.
[100] Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî (ö. 1067/1657). Dil, belâgat, tefsir, kelâm ve mantık alanlarında hâşiyeleriyle tanınan Hindistanlı âlim.
[101] Ayrıntılı bilgi için bkz., Yavuz, Yusuf Şevki. (2011). "Taşköprizâde Ahmed Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (c. 40, s. 151-152) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/taskoprizade-ahmed-efendi

anlamdan, üçüncü bölümde ise, edebî sanatlardan bahsetmektedir. Çalışma, belâgat eseri olmasının yanında dilbilim alanına dair de önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[102]

Dücane Cündioğlu'nun ifadesiyle: "Haşiye türü çalışmalar şeklinde dudak bükülen yazım tekniğinin orijinaliteden uzak ve tekrarla malûl bir metin üretim biçimi olduğuna ilişkin yaygın ve yanlış kanının etkisiyle bir medeniyetin bilgi edinme, bilgi aktarma ve bilgiyi sürekli kılma yöntemlerinin küçümsenmesi de aynı şekilde ideolojik bir taassubun göstergesidir. Şerh-haşiye geleneği İslam ilim mirasının işlenip geliştirilmesinde, bu mirasın tartışılıp zenginleştirilmesinde ve gelecek nesillere muhkem bir tarzda aktarılmasında çok büyük rol oynamış verimli bir yazım tekniğinin kullanılmasıyla olmuştur. Şerh-haşiye-talik yazarları birer nakil, ravi ve mukallidler zümresinin gözü kapalı fertleri değildir. Her kitap tefsir edilmediği gibi, her metne de şerh ve haşiye yazılmaz, üstelik herkes de şerh ve haşiye yazamaz. Şerh-haşiye yazımı, oluşmuş bir ilim geleneğini sürdürüp zenginleştirmenin yollarından biridir".[103]

2.4. Belâgatin Dördüncü Dönemi

İslam âleminin Batı ile ilişkilerinin arttığı, dünyanın daha küçük bir yer haline geldiği bir dönemdir. Modern zamanları da içine alan bu dönem, ağırlıklı görüşe göre günümüzde hala devam etmektedir.

Bu dönemde iki temel görüş mevcuttur: batı etkisiyle reformist bir yaklaşımla yeni bir arayış ve geleneğin devamı. Klasik tarzda eserler eski şerh ve hâşiyeleri kaynak olarak alırken, modern tarzın kaynakları Batı Edebiyatı ağırlıklıdır.

Klasik tarzda yazılan eserler:

- ***el-Vesîletü'l-Edebiyye*** (Hüseyin b. Ahmed el-Mersâfî) (öl. 1307/1889)
- ***Cevâiru'l-Belâga*** *(*Ahmed el- Hâşimî) (öl. 1362/1943)
- ***Zehru'r-Rebî*** Ahmed el-Hamlâvi (1351/1932)
- ***Tehzîbu'l-Îzâh*** İzzuddîn et-Tenûhî (öl. 1385/1966)
- ***Târîhu 'Ulûmi'l-Belâğa*** Ahmed Mustafa el-Merâğî (öl. 1371/1952)

[102] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa (1999). Belâğat-ı Osmâniyye (Turgur Karabey ve Mehmet Atalay, yay. haz.), Erzurum: Akçağ Yayınları.
[103] Cündioğlu, Dücane. (1999). "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası - Bir Histografik Eleştiri Denemesi-", *İslâmiyât,* 2(4), s. 51-73.

Modern bakış açısını savunan eserler:

- ***Fennu'l-Kavl*** Emin el-Hûlî (öl. 1385/1966)
- ***ed-Difâ' 'ani'l-Belâğa*** Ahmed Hasan ez-Zeyyat (öl. 1387/1968)
- ***el-Mubassat fi 'Ulûmi'l-Belâğa*** Muhammed Tâhir el-Ledikî
- ***el-Belâgatu'l-Vâdıha*** Ali el-Cârim - Mustafa Emîn

2.5. Osmanlı Dönemi Belâgat Anlayışı

Belâgat ilminin literatürünün mazisi incelendiğinde eserlerin kâhir ekseriyetinin Arapça telif edildiği görülmektedir. Bunun önemli bir sebebi Arapçanın uzunca bir süre ilim dili olarak nüfuz etmesidir. Bunun yanında belâgat ilminin en temel amacı Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılabilmesi ve içindeki sanatların gün yüzüne çıkarılması idi. Elbette bu durum belâgat ilmi de dâhil sâir Kur'ân ilimlerinin telifinde Arapçanın değerini koruması hatta ziyâdeleştirmesi ile sonuçlanmıştır.

İslam fetihlerinin yayıldığı tüm coğrafyalarda başta Türkler, Farslar, Berberîler, Kürtler, vb. Arapça eserler telif etmişlerdir. Elbette belâgat ilmi de bu durumdan nasibini almıştır. Kaynaklarda Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları ve Beylikler dönemlerinde hiç Türkçe belâgat kitabı zikredilmezken, Osmanlı dönemi incelendiğinde artık tek tük de olsa Türkçe belâgat eserlerinin de telif edildiğine şahit olmaktayız. Özellikle Tanzimat dönemiyle bu minvalde ciddi artış göze çarpmaktadır.

Belâgat ilminin modern dönemini ve Osmanlı döneminin belâgat eğilimleri göz önünde bulundurulduğunda iki temel anlayış olduğuna varılabilir. Bunlardan birincisi şerhçi, telhisçi zihniyet; ikincisi ise orijinal eserler ortaya çıkaran, özgün fikirleriyle meselelere farklı bakış açıları getiren, kendinden önceki müellifleri özetlemek yerine onları yer yer eleştirip yer yer de destekleyen müelliflerin zihniyetidir.

İkinci kısma en güzel örnek çalışmamızın son bölümünde görüleceği gibi zamanının göz bebeği Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'dır.

Birinci kısımdaki müelliflerin genel maksadı ise öğrencilerin meseleleri kolay idrak ve hıfzetmelerini sağlamak ve yahut eserdeki kapalılıkları izah etmektir. Lakin şerh, hâşiye,

talikat dönemine bakıldığında bu dönemde yazılan eserler, bir eserin özetinin özetinin şerhinin hâşiyesinin tal'îki konumundadır.

eş-Şekâikü'n-Nu'mâniyye'yi müellifin izniyle tercüme eden talebelerinden biri Âşık Çelebi'dir. Âşık Çelebi tercümesini hocasına takdim edince Taşköprizâde Ahmed Efendi eserini kolay anlaşılır bir Arapça ile yazdığını kastederek, "Molla, biz de Türkî gibi yazmıştık, bîhûde zahmet ihtiyar etmişsiniz" demiştir.[104] Bu misal dönemin dil alışkanlıkları ve ilmi hüviyetini göstermesi açısından önemlidir.

2.6. Osmanlı Döneminde Arap Edebiyatı[105]

Arap Edebiyatında genel olarak dönemler; İslam öncesi dönemde Arap Edebiyatı, Sadru'l-İslâm Dönemi, Emevîler dönemi, Abbâsiler Dönemi şeklindedir. Buraya kadar tarihçiler ve edebiyatçılar fikir birliği içinde iken, bundan sonraki dönemler için farklı görüşler mevcuttur. Özellikle Abbâsiler ve Modern dönem arası çok tartışma konusu olmuştur. Çalışmanın bu kısmında bu tartışmadan ve bu tartışmanın etrafında döndüğü Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatından bahsedilecektir.

Arap Edebiyatında Osmanlı Dönemi, 88. İslam ve ilk Osmanlı halifesi, 9. Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Mercidabık Muharebesi ile Suriye, Filistin, Lübnan, 1517 yılında Ridaniye Muharebesi ile Mısır'ı fethiyle başlayıp, 1798 yılında Fransızların bölgeyi işgaliyle farklı bir döneme girer ardından 1805 yılında Mehmet Ali Paşa'nın Mısır hâkimiyeti ile sona erer. Her ne kadar Anadolu ve Rumeli'nde Arap Edebiyatı ile ilgili eser telif eden birçok Osmanlı uleması olsa da Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı zikredildiğinde daha çok Suriye, Mısır, Lübnan ve çevresi anlaşılmaktadır.

Lakin dönemin başlangıcı ve sonu noktasında gerek müsteşrikler gerekse Arap araştırmacılar arasında bir görüş birliği söz konusu değildir. Şöyle ki:

1- Şevkî Dayf Osmanlı dönemini içine alan devreyi Buveyhoğullarının 334/945 yılında Bağdad'a girişleri ile başlatır.

2- Na'îm el-Hımsî, Cevdet er-Rikâbî, Bekrî Şeyh Emîn dönemi 489/1095 yılında haçlı seferlerinin başlamasıyla birlikte başlatır.

[104] Kâtip Çelebi, *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, c. II, s. 1057.
[105] Bu bölümün hazırlanmasında büyük ölçüde Prof. Dr. Kenan Demirayak'ın *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, başlıklı eserinden yararlanılmıştır.

3- Omer Mûsâ Bâşâ telif ettiği ilk eserde Memluklu ve Osmanlı dönemini birlikte ele alarak 648/1250 yılında Memlukların kuruluşu ile başlatır.

4- C. Alfonso Nallino, A. Miquel, C. Pellat, C. Huart, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Ahmed el-Hâşimî, Ahmed Emîn, İbrâhîm el-Kîlânî, Hannâ el-Fâhûrî, Nedîm‘ Adiyy, Omer ed-Dekkâk ve Hâlid Yûsuf İbrâhîm bu dönemi 656/1258 yılında Bağdad'ın Moğolların eline geçmesiyle başlatır.

5- Corcî Zeydân, C. Brockelmann, Hamilton Gibb, Omer Ferrûh, Omer Mûsâ Bâşâ, Mahmûd Fâhûrî, Muhammed Seyyid Kîlânî, Muhammed et-Tuncî, Mârûn ‘Abbûd, Tâhâ Huseyn, Omer Dıdâ Kehhâle, Mecd el-Efendî vb. müellifler ise bu dönemi 923/1217 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a girişi ile başlatmaktadır.

Dönemin bitiş tarihi olarak ise Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edildiği 1213/1798, Napolyon'un Mısır'dan ayrıldığı 1216/1802 ya da Mehmet Ali Paşa'nın resmen hükümranlık döneminin başladığı 1219/1805 yılları verilmektedir.

Bununla birlikte Arap Edebiyatında Osmanlı Dönemi ile ilgili 4 temel görüş zikredilmektedir. Kısaca bunlar:

Birinci görüş; Moğolların 1258 yılında Bağdat'ı işgal ederek Abbasi Devleti'ni fiilen yok etmelerinden, 1798 yılında Fransızların Mısır'ı işgali arasındaki dönemi "Takip eden Abbasîler Dönemi" başlığı altında incelemişlerdir. Bu da demek oluyor ki 540 senelik bir dönem adeta yok sayılmış veya çok az bir malumat ile geçiştirilmiştir. Bu da bilimsellik açısından pek sağlıklı bir bakış açısı değildir.

Bu görüşü zikredenler; Fransız oryantalist Régis Blachère (öl. 1973), Hamilton Alexander Roskeen Gibb[106] (öl. 1971), André Miquel gibi müsteşrikler ve bunlardan etkilenen bir grup Arap araştırmacıdır.

İkinci görüş; Osmanlı döneminin, geçmiş dönemlerin de bir kısmını içine alan geniş bir zaman diliminin bir parçası olduğunu öngören görüştür. Bu görüşe göre Osmanlı döneminin başlangıç ve bitiş tarihleri kesin olarak belli olmayıp, kendisinden önceki ve sonraki dönemlerin içinde mütalaa edilir. Diğer bir ifadeyle Osmanlı Dönemi, müstakil bir dönem olmak yerine, Arap edebiyatının uzun bir devresinin içinde bir zaman dilimini teşkil eder ve bağımsız olarak değerlendirilmez.

[106] İslâm tarihi ve Arap edebiyatı sahalarındaki çalışmalarıyla tanınan İngiliz şarkiyatçısı.

Bu görüşü savunanlar; Carlo Alfonso Nallino (öl. 1938), Fransız doğu bilimci Charles Pellat (öl. 1992), Fransız doğu bilimci Clément Huart (öl. 1926), Ahmed el-İskenderî Mustafa ‘Inânî, Ahmed Hasan ez-Zeyyât (öl. 1968), Ahmed el-Hâşimî (öl. 1943), Nedîm ‘Adiyy (öl. 1991), Şevkî Dayf (öl. 2005), Bekrî Şeyh Emîn, İbrâhîm el-Kîlânî, Hannâ el-Fâhûrî ve Omer ed-Dekkâk.

Üçüncü görüş; Osmanlı döneminin, geçmiş dönemlerin de bir kısmını içine alan geniş bir bölüm olarak değerlendiren görüş: Bu görüşü benimseyen araştırmacılar, eserlerinde Osmanlı dönemini bu dönemden önceki dönemlerle birlikte değerlendirmekle, yani Osmanlı dönemini Memlukler dönemi veya Zengîler ve Eyyubiler gibi başka dönemlerle zikretmekle birlikte, eserlerinde Osmanlı dönemi için, çok hacimli olmasa da ayrı bir bölüm tahsis ederek incelemeyi tercih etmişlerdir.

Bu görüşü savunanlar; Ahmed Emîn (öl. 1954), Omer Mûsâ Bâşâ, Na‘îm el-Hımsî, Cevdet er-Rikâbî, Hâlid İbrâhîm Yûsuf, Kusayy el-Huseyn, Cihangîr Emîrî

Dördüncü görüş; Osmanlı dönemini Arap Edebiyatının diğer dönemlerinden ayıran, kendine has özelliklere sahip, bağımsız bir dönemi olarak değerlendiren görüş: Bu görüşe göre Osmanlı dönemi Yavuz Sultan Selim’in 1516 ya da 1517 yılında Halep’ten Kahire’ye kadar ulaştığı seferi ile başlar ve 1798 yılında Napolyon’un Mısır’a çıkışına kadar devam eder.

Bu görüşü savunanlar; Corcî Zeydân (öl. 1914), Carl Brockelmann (öl. 1956), Omer Ferrûh, Omer Mûsâ Bâşâ, Mârûn ‘Abbûd (öl. 1962), Tâhâ Huseyn (öl.1973) ve arkadaşları, Omer Rıdâ Kehhâle (öl. 1987), Mecd el-Efendî, ‘AliMuhammed Hasan, Mahmûd Rızk Selîm, Mahmûd Fâhûrî, Muhammed Seyyid Kîlânî, Muhammed et-Tuncî.

Dönem hakkında araştırma yapan yazarlar, söz konusu dönem için “el-‘Asru’tturkî= Türk Asrı”, “el-‘Ahdu’t-turkî= Türk Dönemi”, “‘Asru’l-memâlîk et-Turkiyye= Türk Memluklar Dönemi”, “el-‘Asru’l-Osmânî= Osmanlılar Dönemi”, “el-‘Asru’l-memlûkî ve’l-Osmânî= Memluklar ve Osmanlılar Dönemi”, “‘Asru’l- inhitât= Çöküş Dönemi”, “‘Usûru’l-inhitât evi’l-inhidâr= Çöküş ya da Gerileme Dönemleri”, “‘Asru’d-duvel ve’l-İmârât= Devletler ve Emirlikler Dönemi”, “‘Uhûdu’d-duveli’l-mutetâbi‘a= Birbirini Takip Eden Devletler Dönemi”, “‘Asru’d-duveli’l-mutetâbi‘a et-Turkiyye= Birbirini Takip Eden Türk Devletler Dönemi” gibi tanımlar kullanmaktadır. Bununla birlikte bütün bu yazarların ortak düşüncesi, Omer Mûsâ Bâşâ, Omer Ferrûh gibi birkaç araştırmacı hariç tutulursa, söz konusu dönemde Arap Dili ve Edebiyatının, Arap kültürünün vb. duraklayıp gerilediği hususudur.

Osmanlı döneminin edebi hayatının değerlendirme biçimine gelince gerek oryantalist gerek Arap bazı yazarlara göre:

1- Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra genelde Arap ülkelerindeki, özelde ise Mısır'daki bilim ve sanat insanları ile meslek erbabını İstanbul'a götürmek suretiyle, bu bölgeleri kültürlü ve sanat ehli insanlardan mahrum bırakmıştır.

2- Arap edebiyatının Osmanlı döneminden önceki dönemleri telif, ansiklopedik ve edebi üretim dönemi iken, Osmanlı dönemi şerhler ve haşiyeler dönemidir. Bu durum da, Osmanlı döneminde fikir, bilim ve edebiyat hayatının zayıflığını gösterir.

3- Osmanlılar kendilerine tabi Arap ülkelerinde yazışmalarda Arapçanın yerine Türkçeyi zorunlu hale getirmişler, bir telif dili olarak Arapça gerilemiştir.

Burada şuna değinmek yerinde olacaktır; Moğol istilasının ardından Bağdat yakılıp yıkılmış, birçok değerli âlim ve mütefekkir katledilmiş, kütüphaneler ve kitaplar tarumar edilmişti. Bunun yanı sıra Anadolu Selçukluları da Kösedağ Muharebesinde[107] Moğollar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılınca, Anadolu'daki hâkimiyet Moğolların eline geçmiş Selçuklular da İlhanlılar Devleti'ne tâbi olmuşlardır. Sonra bu iki otoritenin de boşluğu ile Anadolu'da Beylikler Dönemi başlamıştır. Bu beyliklerden öne çıkanlar daha çok Doğu Roma ile sınır komşusu veya uç beylikleri olarak temayüz etmişlerdir. Bunların içinde Osmanoğulları özellikle Doğu Roma ile mücadelede sancak haline gelmişler ve birçok gazi, serdar, alp, alperenler kendilerine katılmışlardı. Osmanoğulları'nı diğer beyliklerden ayıran en önemli özellikler; her zaman yüzlerinin Batı'ya dönük olması ve küffar ile olan cihatları idi. Burada zikredilmesi gereken husus Osmanlı döneminin ilk zamanlarıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kuruluş safhasında gerek Doğu Roma İmparatorluğuyla olan sınır komşulukları gerek Anadolu'daki diğer beyliklerle olan çekişmeler gerek Anadolu'nun dağınıklığı sebebiyle sancılı bir dönem geçirmiştir. Böyle bir ortamda çok değerli istisnaları olmakla beraber edebî faaliyetlerin zayıf kaldığı yaygın bir görüştür. Elbette her devlet gibi Osmanlı Devleti için de bu zamanlar kuruluş ve fetihler dönemi olmuştur.

Lakin Fatih dönemiyle birlikte artık Osmanlı bir cihan imparatorluğu haline gelmiş ve her alanda yükselişe geçmiştir. Yükselişteki bu alanlardan biri de hiç şüphesiz edebiyat ve edebiyat tarihi ile alakalı çalışmalar olmuştur. Bunun yanında Osmanlı entelektüelleri ve

[107] (641/1243)

edipleri sadece "divan edebiyatı"nda değil Arapça ve Farsça neşriyatta da kalem oynatmışlardır.

Nitekim Osmanlı döneminde Arap belâgati alanında eser veren müelliflerin sayısı bir çalışmada yüz yirmi üç olarak tespit edilmiştir.[108]

Abbâsiler döneminin son devresine kadar Arap edebiyatının dönem belirlemelerinde farklı bir görüş bulunmazken, Bağdat'ın 1258 yılında Moğolların eline geçtiği tarihten, günümüze kadar dönemlerin belirlenmesinde ve isimlendirilmesinde ciddi ihtilaflar söz konusudur. Buna bağlı olarak Arap edebiyatının Osmanlılar dönemini içine alan devresinin ne zaman başlayıp ne zaman bittiği ve nasıl isimlendirileceği konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır.[109]

Bu görüş çeşitliliğinin birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları siyasi kaynaklı sebeplerdir; devletlerarasındaki güç dengeleri, iktidarların el değiştirmeleri, halifeliğin Yavuz Sultan Selim Han zamanında Osmanlılara geçmesi, aynı dönemde aynı coğrafyada birden çok devlet bulunması bunların başlıcalarındandır.

[108] bkz. Şaban, İ. (2011). "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belâgatine Dair Eserleri". *Şarkiyat Mecmuası*, 17, s. 107-132. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/pub/iusarkiyat/issue/996/11216.
[109] Demirayak, K. (2015). Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi, Erzurum: Fenomen Yayıncılık, s. 29-38.

III. BÖLÜM

DİL VE BELAĞAT RİSALELERİ

Bu bölümde Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın dil ve edebiyat risaleleri incelenecektir. Nitekim iki yüz küsur eserinden yüz elliden fazlası Arapçadır. Risalelerin birçoğu küçük hacimli olmakla birlikte çok veciz kaynaklardır. Bununla birlikte Arap dilinin edebiyatı, grameri, belâgati, hususiyetleri ve üstünlüklerini ele alan risalelerinin sayısı kırka ulaşmaktadır. Çalışmamızda bunların 27 tanesi incelenmiştir. Bu eserler ve inceleniş sıraları aşağıdaki şekildedir:

1- Risâle fî tahkiki't-tağlîb

2- Risâle fî aksâmi'l-isti'âre

3- Risâle fî envâ'i'l-mecaz

4- Risâle fi't-tazmîn

5- Risâle fi'l-lafzi'l-musta'mel bi tariki'l-mecâz

6- Risâle fî beyân uslûbi'l-hakîm

7- Risâle fî tahkiki'l-muşâkele

8- Risâle fî beyân telvîni'l-hitâb

9- Risâle fî tahkiki't-tevessu'ât

10- Risâle fî tahkik mana'n-nazm ve's-sıyağa

11- Risâle fî tahkiki'l-havâss ve'l-mezaya

12- Risâle fî 'ilmi'l-beyan

13- Risâle fi'l-îcaz ve'l-itnâb

14- Risâle fî tevcîhi't-teşbîh fi: (Kemâ salleyte alâ İbrahîm)

15- Şerh ta'rîfi'l-kelime

16- Risâle fi'l-cem'

17- Risâle fî nisbeti'l-cem'

18- Risâle fî hitâbi'l-vâhid ve'musennâ

19- Risâle fî tahkiki'l-izafe

20- Risâle fî (min) teb'îziyye

21- Risâle fî tahkiki's-sînât

22- Risâle fî beyân (ekser min en)

23- Risâle fî beyani's-serâb ve'l-âl

24- Et-tenbîh 'alâ ğalati'l-câhil ve'n-nebîh

25- Risâle fî beyân meziyye lisâni'l-fârisiyye

26- Ta'lîkat 'alâ mersiyye âdem ibnehû hâbil

27- İzhâru'l-ezhâr 'alâ eşcâri'l-eş'âr

1- *Risâle fî tahkîki't-tağlîb*

(رسالة في تحقيق التغليب)

Müellifimiz bu risalesinde Arap Dili'nde önemli bir mefhum olan "tağlîb" sanatından bahsetmektedir. Müellifimize göre tağlîb; "Bazı mefhumları diğerlerine tabi kılarak, şahsî veya nev'i vaz' ile muğallebe tahsis edilmiş bir ibareyle ifade edilmesi hususunda aynı kabul etmektir." Nitekim bu sanat; dilde bir mana genişlemesidir ve yaygın kullanımı söz konusudur.

Tağlib ilmindeki gaye bütün tağlib çeşitlerinde ortak olan ihtisar[110]dır. Burdan çıkan mana tağlibin bir amaç gözetilerek yapıldığıdır. Lakin bu "nükte" yi belirleyen de yine bir muhassis(muayyin)dir. Bu muhassis; erillik-dişillik, dilde hafiflik, hakir görme veya saygı gösterme maksatları olabilir.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın bu risalesindeki bilgilere göre tağlîbin şu şekilde tasnifi mümkündür:

1- Bir lafzın diğer bir lafza tağlibi

"الشمس" ve "القمر" lafızları birlikte zikredilirken "القمران" olarak kullanılır. Buradaki muhassis müzekkerliktir. Yine "أبو بكر" ve "عمر" lafızları "عمران" şeklinde tağlib edilir. Buradaki muhassis tahfiftir.

2- Bir lafzın çok lafza tağlibi

"و ما ربك بغافل عما تعملون" (Rabbin yaptıklarınızdan gafil değildir.)[111] bu âyeti kerimedeki muhassis Allah-u Teâla'ya ta'zîmdir.

3- Çok lafzın bir lafza tağlibi

"وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرٰنَ الَّتِي اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهٖ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ"

[110] Sözü kısa, özet bir şekilde ifade etmek.
[111] Neml suresi 93. âyet-i kerime

Son kısımdaki "كانت من القانتين" (O, (Meryem) itaat edenlerden idi.) Kıyasa göre aslında burada "قنتات" gelmesi düşünülebilirdi. Nitekim buradaki (ين) müzekker cemi sigasının cer halidir. Dolayısıyla burada bir müzekkerin müennese tağlibi söz konusudur. Bunun hikmeti de onun itaati o dereceye vardı ki erkeklerden biri gibi sayıldı, manasındadır. Buradaki muhassis yine tâ'zimdir.

4- Çok lafzın çok lafza tağlibi

"وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَقُولُ ءَاَنْتُمْ اَضْلَلْتُمْ عِبَادِي هٰٓؤُلَآءِ اَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ"

(O gün Allah, onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri bir araya toplayacak, sonra "Bu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yoldan çıktılar?" diye soracak.)

"ما يعبدون" ifadesi çok lafzın yine çok lafza tağlibidir. Buradaki muhassis tapılan şeylerin hakir görülmesidir.

2- *Risâle fî aksâmi'l-isti'âre*

(رسالة في أقسام الاستعارة)

İstiâre sözlükte; bir şeyi kaldırmak ve onu bir yerden alıp başka bir yere koymak veya bir şeyden faydalanmak üzere onu birisinden ödünç olarak istemektir.[112]

Bir Beyân ilmi terimi olarak ise; hakîkî mânâ ile mecâzî mânâ arasındaki benzerlik alakasından dolayı bir kelimenin mânâsını geçici olarak alıp başka bir kelime için kullanmaktır. Ayrıca bunda, hakîkî mânâyı kastedmeye engel olan bir karinenin bulunması gerekir.[113]

Modern kaynaklarda istiâre sanatının kısımları şu şekildedir:

- İstiâre-i tasrîhiyye (Müşebbeh bih açıkça zikredilen ve müşebbehi hazfedilen istiâre)

- İstiâre-i mekniyye (Müşebbeh bih'in hazfedilip bir karîne ile işaret edilen istiâre)

- İstiâre-i asliyye (Kendisinde istiâre yapılan kelime câmid ise)

- İstiâre-i tebe'îyye (Kendisinde istiâre yapılan kelime câmid değil müştak ise)

- İstiâre-i müraşşaha (Müşebbeh bih'in unsurlarından biri zikredilen istiâreler)

- İstiâre-i mücerrede (Müşebbehin mülâimi zikredilen istiâreler)

- İstiâre-i mutlaka (müşebbeh ve müşebbeh bih'in hiçbirinin mülâimi zikredilmeyen istiâreler)

Müellifimiz ise risaleye "hakikat"[114] ve "mecaz"[115] mefhumlarının tarifleriyle başlamaktadır. Daha sonra istiare sanatına ve çeşitlerine değinmiştir. Temelde istiare sanatını "müfred" ve "mürekkeb" olarak iki kısımda incelemiştir. Daha sonra "istiare-i

[112] İbnu Manzûr, *Lisânu'l- Arab,* Beyrut, c. 4, s. 618-619; Fîrûzâbâdî (1987). *el-Kâmûsü'l-muhît,* Beyrut, s. 573.
[113] Bolelli, N. (2013)., Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyâtı, İstanbul: İFAV, s. 90.
[114] "Hakikat" (حقيقة) kelimesinin kökü olan حق "sabit olmak" manasındadır. İsm-i fail kalıbında "sabit olan", ism-i mef'ûl kalıbında ise "sabit kılınan" manalarına gelir. Kelime form olarak müennes gibi gözükse de, aslında sondaki müenneslik ta'sı ibarenin sıfat te'vilinden çıkıp isim te'viline girdiğinin alametidir.
[115] "Mecaz" (مجاز) kelimesinin kökü olan جاز "bir şeyi aşmak" manasındadır. Mim'li masdar kalıbındadır.

kinâiyye" ve "istiare-i tahlîliyye" olmak üzere incelemiştir. Sonra da "fiilde olan istiare" ve "harf ve müteallaklarında" olan istiareyi ele almıştır. Sonrasında "kinaye"[116] sanatı ve kısımlarına intikal etmiştir.

Görüldüğü gibi Müellifimiz istiare sanatını ve kısımlarını izah ederken, sadece konunun başlığı ile yetinmemiş, hakikat ve mecaz gibi en temel konulardan tafsilatlı bir biçimde ele alarak konuyu bağlamıştır. Ardından kinaye sanatından da genel ve veciz bir biçimde bahsederek konuyu tamamlamıştır. Bu risale birçok risalesinin aksine nispeten kısa ve literatürdeki bilgilerin sistematik bir zikrinden ibarettir.

[116] Lafzın vaz' olunmadığı mana kullanılır ancak mana açısından bir alaka bulunur ve gerçek manasının kastedilmediğini gösteren bir karine olmaz ise "kinaye" olur.

3- *Risâle fî envaʻi'l-mecaz*

(رسالة في أنواع المجاز)

Risalede mecaz çeşitlerinden bahsedilmekte ve mecaz mefhumu 4 temel kısma ayrılmaktadır. Bunlar;

-Vaz'ı şahsî (müfred)

-Vaz'ı şahsî (mürekkeb)

-Vaz'ı nev'î (müfredin heyeti)

-Vaz'ı nev'î (mürekkebin heyeti)

Bu taksim Ahmed İbn Kemâl Paşa tarafından yapılmıştır. Daha önceleri Sekkakî ve Kazvînî gibi dilde otorite sayılan âlimler mecazı sadece ilk iki maddedeki gibi ayırmışlardır. Dolayısıyla bu taksim hem özgün bir taksimdir hem de daha genişletilmiş bir varyanttır.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın bu risalede dikkat çektiği hususlardan biri; maddede yapılan mürekkeb mecazlar ile heyette yapılan mürekkeb mecazlar arasındaki ayrımın zaruri olmasıdır. Halbuki Kazvînî mürekkeb mecazı istiare-i temsiliyyenin içine hasretmiştir. Ahmed İbn Kemâl Paşa ise onun bu iddiasında hata ettiği görüşündedir. Çünkü mecazın bu varyantı kinayeden alınmış olan mecaz-ı mürselde de bulunabilir.

Ahmed İbn Kemâl Paşa tarafından yapılan bir başka mecaz tasnifi de şu şekildedir:

1- Teşbih-i belîğ

2- İstiâre-i tasrîhîyye[117]

3- İstiâre-i tehekkümiyye[118]

4- Mecâz-ı mürsel

5- Müşâkele

[117] İstiâre-i tasrîhîyye: Müşşebbeh bih'in açıkca cümlede kullanılması ile yapılan istiaredir. Örnek: (واعتصموا بحبل الله جميعا) "Allah'ın (celle celalûhû) ipine sımsıkı sarılın."

[118] İstiâre-i tehekkümiyye: müsteâr minh ve müsteâr leh arasındaki farklılığı benzerlik gibi kabul etmektir.

Bu tasnifteki farklılıklar mecazî lafzın manasının müteaddid olup olmamasına, tahkîkî veya tenzîlî olmasına, hakîkî manadan mecazî manaya geçişi mümkün kılan ilişkinin benzerlik veya benzer olmamasına dayanmaktadır.

Yine mecaz mefhumu ile bir diğer özgün tasnifi ise şu şekildedir:

-Mecâz-ı vaz'î; bir önceki tasnifte istiare hariç hepsini içine alan kısımdır. Mecazî kullanım olduğu kabul edilen lafız; ya vaz' olduğu manadan menkûldür ya da değildir. Ahmed İbn Kemâl Paşa ulemanın bu konuda ihtilaf içinde olduğu görüşündedir. Lakin çoğunluk menkûl olduğunu zikretmiştir.

-Mecâz-ı aklî; Hansâ[119]'nın şu beyitinde deve için (الإقبال) ve (الإدبار) kelimelerini cisimleştirerek, mecaz olarak kullanmasındaki örnektir.

(فإنما هي إقبال و إدبار)

Çünkü o, kimi zaman atılır, kimi zaman geri durur.

Risalenin sonlarında ise Müellifimiz, mecâzın bazı genel fâidelerinden bahsetmektedir. Örneğin; kastedilen mananın dinleyiciyi düşündürmesi ve bu fazladan fikir imâli sebebiyle mananın daha kalıcı olması, lafzı süslemesi ve güzelleştirmesi, lafzı sağlamlaştırması gibi. Müellifimiz bu fâideleri zikrederken bir yandan da es-Sekkakî'yi eleştirmiştir. Nitekim es-Sekkakî kitabında bu durumu "faydasız" olarak zikretmiştir.[120]

[119] Ümmü Amr Tümâdır bint Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd (ö. 24/645). Araplar'ın en meşhur kâdîn şairi, sahâbî.
[120] Es-Sekkakî, *Miftâhu'l-'ulum*, s, 364.

4- *Risâle fi't-tazmîn*

(رسالة في التضمين)

Tazmin bir lafızla iki lafzın manasının kastedilmesidir. Lakin asıl maksat eseas olan iki manadan bir üçüncüsünün anlaşılmasıdır. Örnekleri daha çok fiillerde olsa da isimlerde de meydana gelebilir. Tazmini kinayeden ayıran püf nokta ise; her iki lafzın manaları asıl kastedilen lafzın manalarından birer cüz olmasıdır. Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre tazmin; tağlib, mecaz-ı mürsel, izmar veya hakikat-mecaz mezci de değildir.

Bedî' sanatlardan sayılan tazmin "hüsn-i tazmîn, tazmin ve iktibas, tazmin ve icâze" gibi başlıklar altında erken dönemlerden itibaren belâgat kitaplarında yer almıştır. Tazmin konusuna ilk değinenlerden biri olan İbnü'l-Mu'tezz[121] hüsn-i tazmîni söz güzelliklerinden saymıştır. Onun verdiği örneklerden, meşhur şiirlerle âyetlerden kelime ve terkip alıntılamalarında bu terimi kullandığı ve iktibası da tazmin kapsamında gördüğü anlaşılmaktadır.[122]

Müellifimiz tazmîn kavramının Arap Dili'ndeki tevessü' bâbından bir bâb olduğuna işaret ettikten sonra tevessû' kavramını ikiye ayırmaktadır:

-Lafzın manasının başka bir lafzı içine alacak şekilde tazminidir. Böyle bir durumda bu kullanım ili lafzı da kapsar. Mesela "أحمد إليك فلانا" (Hamdimi sana ulaştırarak yapıyorum.) cümlesinde "الحمد" lafzı "الإنهاء" manasındadır ve "الى" harf-i cerri ile bir sıla vardır. Sanki cümle şöyledir: "أنهي حمده إليك"

- Bir lafzın manasının vaz'î mefhumunun bir kısımdan soyutlanarak başka bir lafzın manasının tazmîn suretiyle bu lafza eklenmesidir. Fakat bu o şekilde yapılır ki, lafız ne eklenen ne de ilk kelimenin manalarını tam olarak ifade etmez. Örneğin; " تسمع بالمعيدي خير من أن تراه"cümlesindeki "تسمع" fiili masdar teviline hamledilmiştir.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre tazmin; "Lafız ile hem hakîkî manasının hem de münasip farklı bir mananın kastedilmesidir. Ancak bu farklı mananın hakîkî mana ile bir ilişkisi olması ve herhangi bir karîne ile kendisine işaret edilmesi lazımdır."

[121] Ebü'l-Abbâs Abdullāh b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (ö. 296/908)
[122] Kitabü'l-Bedî', s. 159-160

Bu tanımlamalardan yola çıkarak Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın tazmini şöyle tanımlamaktadır: "Tazmînin hakikati başka münasip bir fiil ile birlikte, kastedilen fiilin hakiki manasının kastedilmesidir." Taftazânî'ye, yine tazmini "Tazmîn fiilin lafzının hakiki manasının kastedilmesidir." şeklinde tanımlayan Şerif Curcânî'ye de karşı çıkmıştır.

Tazmîn kavramı gerek Kur'an'ı Kerim'de gerek Arap Dili'nde çok fazla kullanılan bir sanattır. Hatta bu konuda dil âlimlerinden İbn Cinnî[123] : "Şâyet Arapça'daki tazminlerin hepsi toplansa ciltleri kaplardı." der.

Risalenin sonunda Arab kelamında farklı tevessu' çeşitlerinden bahsetmektedir. Mesela; müteaddî olan ile olmayanın birbirlerinin yerine kullanılması gibi.

Yine de müellifimiz bu mefhumun hakikatin zıttı manasında mecaz konusunda incelenmesi görüşündedir.

[123] Ebü'l-Feth Osmân b. Cinî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 392/1002). Arap dili ve edebiyatı âlimi.

5- *Risâle fi'l-lafzi'l-mustaʿmel bi tariki'l-mecâz*

(رسالة في اللفظ المستعمل بطريق المجاز)

Ahmed İbn Kemâl Paşa bu risalesinde eski âlimlerin aslında detaylı bir şekilde ele almadığı bir konuyu irdelemiştir. Şöyle ki; eski âlimlerin birçoğu mecaz ve çeşitleri konusundaki müktesebatlarını ve fikirlerini yazıya dökmüşlerdir. Hatta bu konuyu açıklamaya direk belâgatin konusu olmasa da hakikat kavramından ve lafız-mana ilişkisinden başlamışlardır.

Özellikle Abdulkâhir el-Curcânî, el-Câhız, es-Sekkakî ve sâir âlimler bu kavramları adeta birbirleriyle yarıştırmışlardır. Örnek vermek gerekirse; güzelliğin tekil lafızda değil de lafızların bir araya gelmeleri sonucu ortaya çıkan anlamda olduğunu Abdulkâhir el-Cürcânî söylemekte ve bu görüşünü *Delâilu'l-İcaz* adlı eserinde genişçe açıklamaktadır. el-Cürcânî lafzın tek başına fesahatinden bahsedilemeyeceği kanaatindedir. Kelimenin güzelliğinin diğer kelimelerle oluşturacağı uyumdan kaynaklandığı görüşündedir.[124] Bunun yanında lafız-mana ilişkisini ele alan müelliflerden anlam karşısında lafzı yücelten önemli biri olarak el-Câhız örnek gösterilebilir. el-Câhız'a göre kelimeleri oluşturan harflerin birbirleri ile uyumlu olması gerekir, sıralama nasıl olursa olsun bazı harfler diğer bazılarının yanında güzel durmaz.[125]

Bununla birlikte lafız herhangi bir manayı sınırlar ve bu sınırlama kendi mefhumunda muteber olur. Hatta zikredilen lafız sınırlarından soyutlanmış manada kullanılsa bile bu kullanımı mecaz yoluyla olur. Örneğin; "الشفة", "المشفر" , "الجحفلة" ve benzer lafızlar belirli bir delaletle sınırlandırılmış lafızlardır. Birinci lafız insan için, ikincisi deve için, üçüncüsü at içindir. Bu kelimeler geçen cinsleri için kullanılmazsa, aslından ödünç alınmış ve nakledilmiştir. Kadim belâgatçilerin çoğunluğu da bu görüşte karar kılmıştır. Özellikle de belâgatte otorite olan Abdulkâhir el-Curcânî ve es-Sekkakî.

Ahmed İbn Kemâl Paşa ise risalesinde bu geçen lafızların delaletleri ve cinsleriyle sınırlı olmadıklarını ispata çabalamıştır. O'na göre eğer bunlar cinslerinde kullanılmazlar ise bu durum istiare ve mecaz bâbında olmaz.

[124] Abdulkâhir el-Cürcânî, Delailu'l-İcaz, s. 36.
[125] el-Beyan ve't-Tebyin, c. I, s. 51.

Bu iddiasını isbat için geçen bu kelimelerin arabî mucemlerdeki lüğavî asıllarına dayanmıştır. Özellikle de Cevherî'nin[126] *Mu'cemu's-sıhah,* Fîruzabâdî'nin[127] *el-Kamusu'l-Muhît*, İbn Fâris'in[128] *el-muhît fi'l-Luga*. "الشفة" lafzının insan yanında diğerleri için de kullanılabileceğini açıklar. O'na göre eğer insan dışındakiler için kullanılırsa bu mecaz bâbında değil hakikat bâbındadır.

Bu kısımda buna benzer başka örnekleri de ele almıştır. Bundan dolayı "الخزي" lafzını "الذل" manasındaki kullanımını eleştirmiştir.

ثُمَّ أَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَىٰ تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ ۚ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ ۚ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَٰلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ۖ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰ أَشَدِّ الْعَذَابِ ۗ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ[129]

Müellif bu risâlesinde lüğavî mucemlerden birçok deliller getirmek suretiyle iddiasının sıhhatini güçlendirdikten sonra, bu te'vîlde Rağıb el-Isfehanî[130] ve Kadî Beydavî[131] gibi müfessirlerin çoğunun açıkça hata ettiğini zikretmiştir.

[126] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce)
[127] Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)
[128] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (ö. 395/1004)
[129] "Bu misakı kabul eden sizler, (verdiğiniz sözün tersine) birbirinizi öldürüyor, aranızdan bir zümreyi yurtlarından çıkarıyor, kötülük ve düşmanlıkta onlara karşı birleşiyorsunuz. Onları yurtlarından çıkarmak size haram olduğu halde (hem çıkarıyor hem de) size esirler olarak geldiklerinde fidye verip onları kurtarıyorsunuz. Yoksa siz Kitab'ın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Sizden öyle davrananların cezası dünya hayatında ancak rüsvaylık; kıyamet gününde ise en şiddetli azaba itilmektir. Allah sizin yapmakta olduklarınızdan asla gafil değildir." (Bakara Suresi 85. âyet-i kerime)
[130] Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)
[131] Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullāh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

6- *Risâle fî beyân uslûbi'l-hakîm*

(رسالة في بيان أسلوب الحكيم)

Müellifimiz bu risalesinde hamdele ve salveleden sonra: "Bu risalede beyân-ı üslûb-i hakîmi ve hüner sahipleri ve belağat erbabının indinde muteber sâir üslûblardan temyizini tertip ettik."

Müellifimiz tanımı şöyle yapar: "Üslûb-i hakîm, udûl edilen cevabın içinde ya fehim sahibi kimseler tarafından kabul gören bir nükte için icra edilir ya da makamın iktiza ettiği değerli bir hikmetten dolayı yapılır."

Üslûbu'l-hakîmde temel iki örnek mevcuttur. İlkinde sorulan soruya beklenenden farklı bir cevap verilir. Bu yapılırken bir fayda ve hikmet gözetilir. İkincisi ise yine farklı bir cevap ile birlikte sorunun doğru cevabının içinde saklı olduğu durumdur.

Birinci duruma güzel bir örnek Sadr-ı İslam'dan gelmektedir. Sahabeden Muaz b. Cebel ve Sa'lebe b. Gunm (radıyallahu anhüma) Efendimiz'e (aleyhissalatü vesselam) "Ey Allah'ın Rasulü, hilale ne oluyor da önce ip gibi ince oluyor, daha sonra kalınlaşıyor, sonra da yusyuvarlak oluyor. Sonra yine incelmeye başlıyor ve ilk haline dönüyor?" diye sorduklarında cevaben Bakara suresi 189.[132] âyeti nazil oldu "Sana hilalleri soruyorlar. De ki: onlar, insanlar için vakit belirtirler." Görüldüğü gibi soru hilalin evreleri ile alakalı iken, âyet-i kerime'de buna direk temas edilmeyerek, sadece farklılığın hikmetlerine temas edilmiştir.

İkinci duruma örnek olarak Sahih-i Buhârî'de zikredilen bir hadis-i şerifte; bir adam Efendimiz'e gelerek ihramlının giyebileceği libası sorar. Efendimiz aleyhissaletü vesselam o adama: "Gömlek, sirval, bornoz giyemez, zaferanla veya versle boyanmış elbise de giyemez."[133]buyurmuştur.

Burada ilk bakışta muhatabın sorduğu sorunun cevabı değil gibi gözükse de Efendimiz'in cevâmi'u'l-kelim[134] sıfatı gereği caiz olan onlarca şeyi saymak yerine, caiz

[132] يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰىۚ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

[133] el-Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, Kitabu'l-Hac, bab 21.

[134] Hz. Peygamber'in veciz sözlerini ve kendisinin veciz konuşma özelliğini ifade eden bir tabir.

olmayan birkaç şeyi sayması fetanetinin[135] ve fesahatinin bir timsali olmasının yanı sıra güzel bir üslûbu'l-hakîm örneğidir.

Bu sanatta sorulan soruya beklenilenin dışında cevap vermek esastır. Bunda da hikmet, fayda ve nükte gözetilmektedir. Soruya direk beklenilen şekilde doğru cevap verilirse konumuz dışında kalır. Bunun yanında verilen cevapta sorunun doğru cevabının da bulunması müellifimize göre üslûbu'l-hakîm sanatına muvafıktır.

[135] Peygamberlerin sıfatlarından biri olan ve "üstün zekâ gücüne sahip olma" anlamına gelen terim.

7- *Risâle fî tahkiki'l-muşâkele*

(رسالة في تحقيق المشاكلة)

Edebiyatta bedî' ilminin manevî güzellik unsurları arasında zikredilen müşâkele sanatı Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın tanımlamasına göre: "Müşâkele sanatı, farklı bir lafızla bir manayı ifade etmektir. Fakat bunda bir beraberlik ve bağlantı olması gerekir. Bu beraberlik gerçek veya takdiri olabilir."

Burada zikretmek gerekir ki önceki âlimler daha çok beraberliğe önem verirken; Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın dikkat çektiği nokta bu durumun beraberlikten ziyade mecazî ilişkilerden dolayı olduğudur. Her halükârda âlimler müşâkelenin söze güzellik kattığı konusunda muvafıklardır.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın da dikkat çektiği bir diğer nokta her müşâkele istiare kokmaktadır. Bir söz kendi manasının dışına hamledilirse bu durum mecazîdir. Lakin aşağıda geçen beyitte Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre mutlak müşâkele vardır.

قالوا اقترح شيئا نجد لك طبخة قلت اطبخوا لي جبة و قميصا

Bir şey söyle, senin için güzelce pişirelim, dediler. Ben de bana bir cübbe ile bir gömlek pişirin, dedim.

Bu örnek müşâkele sanatının güzel bir örneğidir. Bir başka örnek Ebu Temmâm'ın[136] şu beyitindedir:

من مبلغ افناء يعرب كلها اني بنيت الجار قبل المنزل

[136] Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî (ö. 231/846).

Bu beyitte "الجار" (komşu) lafzı için "بنى" fiili kullanılmıştır. Burada bağlamdaki beraberlikten dolayı müşâkele sanatı meydana gelmiştir. Çünkü daha sonrasında "المنزل" lafzı için bu fiilin manası kullanılmıştır.

8- *Risâle fî beyâni telvîni'l-hitâb*

(رسالة في بيان تلوين الخطاب)

Arapların her dönemde hitabete büyük önem verdikleri meşhur hatiplerin yetiştiği bilinmektedir. Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre hitâbtan maksat "Dinleyen kimseye karşı söz yöneltme sanatıdır."

Risalenin asıl mevzusu ise hitabın çeşitlendirilmesidir. Bu da üslûp değiştirmekle olmaktadır. Bu da üç temel durum üzerinden olmaktadır.

8.1-İltifat

Muhatap değişmeksizin siga değiştirmek sureti ile üslubun da değişmesine denir. Bu durum mütekellim (1. şahıs), muhatap (2. şahıs), gaib (3. şahıs) sigaları arasındadır. İltifat da kendi içinde altıya ayrılmaktadır.

a) Tekellümden Muhataba İltifat (1. Şahıstan 2. Şahsa)

b) Tekellümden Gaibe İltifat (1. Şahıstan 3. Şahsa)

c) Muhataptan Mütekellime İltifat (2. Şahıstan 1. Şahsa)

d) Muhataptan Gaibe İltifat (2. Şahıstan 3. Şahsa)

e) Gaibten Muhataba İltifat (3. Şahıstan 2. Şahsa)

f) Gaibten Mütekellime İltifat (3. Şahıstan 1. Şahsa)

Belağat ilmi ile uğraşanların iltifat sanatı ile ilgili zikrettikleri güzel bir örnek İmru'l-Kays'a[137] ait şu beyitlerdir:

تطاول ليلك بالاثمد و نام الخلي و لم ترقد

و بات وباتت له ليلة كليلة ذي العاثر الارمد

[137] Ebû Vehb (Ebü'l-Hâris / Ebû Zeyd) Hunduc b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr (ö. 540 dolayları)

و ذلك من نبإ جاءني و خبرته عن أبي الأ سود

Esmed'de uzun bir gece geçirdin. Dertsiz olanlar uyudu; sen uyuyamadın. Gece oldu, fakat benim gecem, göz ağrısı tutmuş birinin gecesi gibi oldu. Çünkü, Ebu'l-Esved'in ölüm haberi bana ulaşmıştı.

Bazı dil âlimlerine göre[138] nezdinde üç beyitte de iltifat sanatı mevcuttur.

İlk beyitte "تطاول ليلي" yerine "تطاول ليلك"

İkinci beyitte "بت" yerine "بات"

Üçüncü beyitte "جاءه" yerine "جاءني" lafızlarını seçerek çok başarılı görülen üç iltifat örneğini ard arda göstermiştir.

Müellifimize göre ise en güzel iltifat örneği Kur'an'ı Kerim'deki şu âyet-i kerimelerdir[139]:

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ

ثُمَّ رُدُّوٓا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ اَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ

İlk âyette "O, kullarının üzerinde her istediğini yapma kudret ve kuvvetine sahiptir. Ayrıca üzerinize, yaptıklarınızı kaydeden ve sizi koruyan melekler gönderir. Nihâyet birinize ölüm gelip çattığında elçilerimiz onun canını alırlar; vazîfelerini yerine getirirken de en küçük bir kusur ve ihmalde bulunmazlar." şeklindedir.

İkinci âyette ise "Sonra alınan o canlar gerçek sahipleri olan Allah'ın huzuruna getirilirler." Bu ikinci âyette iki iltifat sanatı birden mevcuttur.

[138] Sekkakî ve Zemahşerî
[139] En'âm suresi 61-62. âyet-i kerimeler

8.2- Hususî Hitaptan Umumî Hitâba Geçiş

"اِتَّبِعْ مَا أُوْحِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ"

Bu âyet-i kerime'de[140] baş kısım Peygamber Efendimiz (sallallahu aleyhi vessellem)'e hâs iken, iki âyet sonrasında:

"وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْواً بِغَيْرِ عِلْمٍ كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ"

İkinci âyette müminlere umumî bir hitap söz konusudur.

8.3- Hitabın Başka Bir Muhataba Yöneltilmesi

Şiir olarak buna örnek olarak kitaplarda Cerir'in[141] şu beyitleri verilmektedir:

ثقي الله ليس له شريك و من عند الخليفة بالنجاح

اغثني يا فداك ابي وامي بسيب منك انك ذو ارتياح

Ey Ümmü Hazre! Şerîki bulunmayan Allah'a ve Halife'nin indinden bir şeyler kazanacağına inan! Anam babam sana feda olsun (Ey Halife)! Ata ve ihsan ile imdadıma yetiş! Zira sen cömertsin.

İlk beyit eşi Ümmü Hazre'ye hitap iken, ikinci beyitteki hitap Halife'ye râcîdir.

[140] En'âm suresi 106-108. âyet-i kerimeler

[141] Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî (ö. 110/728 [?]). Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre iltifattaki ve hitâbın çeşitlendirilmesindeki fayda; dinleyiciyi monotonluktan kurtararak dinleyicinin tazelenmesini sağlamaktır. Kelamda üslup yenilendiği için dinleyicinin isteği de tazelenir. Bu hal sayesinde dinleyicinin zihni ve dikkati toparlanmış olur.

9- *Risâle fî tahkiki't-tevessu'ât*

(رسالة في تحقيق التوسعات)

Müellifimiz bu risalesinde kendisinin de zikrettiği gibi Arapçada çok yaygın bir kullanım olan tevessu' sanatından bahsetmiştir.

Tevessu' bir kelimenin yapısına dokunmadan manasında tasarrufta bulunmak demektir.

1- İsmi sıfat yerine kullanmak: Misalen: "مفازة الى الماء" (suya çöl) ifadesinde "مفازة" kelimesi "متعطش" manasındadır. "Çöl" kelimesi "susuz", suya iştiyaklı manasında zikredilmiştir. Bu minvalde belâgat kitaplarında şu örnek sıkça yer almaktadır:

أسد علي و في الحروب نعمة فتخاء تنفر من صفير الصافر[142]

Bana karşı arslan kesiliyorsun. Harplerde ise kanatları düşmüş, ıslık çalanın ıslığından korkan devekuşu oluyorsun.

Manası bana karşı cesur ve saldırgansın, savaşlarda ise korkak ve firarisin. İbn Malik[143] ve es-Sîrafî[144] de bu görüştedir. Zemahşerî ise tazmîn olduğu görüşündedir. Sekkakî'nin yorumlarından ise Ahmed İbn Kemâl Paşa, tevessû' konusunda yukarıdaki tanımlamadan haberi olmadığı kanaatindedir.

Tevessû'un bir başka çeşidi Abdulkâhir el-Curcânî'nin verdiği şu örnektir:

ترتع ما رتعت حتى إذ أدكرت فإنما هي إقبال إدبار

[142] Beyit, İmran b. Hıttan el-Hariciye aittir. (v. 84) Emevi Halifesi Haccac'ı hicvetmektedir.
[143] Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî (ö. 672/1274). el-Elfiyye adlı eseriyle tanınan gramer, sözlük ve kıraat âlimi.
[144] Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübân es-Sîrâfî (ö. 368/979). Basra dil mektebine mensup Arap dili ve edebiyatı âlimi, Hanefî fakihi.

(Deve), bir müddet yayılır, (yavrusunu kaybettiğini) hatırlayıverince, oraya buraya koşturur.

Bu beyitteki "إقبال و إدبار" kelimelerinde anlamda bir değişiklik söz konusu değildir. Buradaki mana çokluk ifade etmesidir. Devenin gidip gelmesi adeta mücessem hale gelmiştir. Ahmed İbn Kemâl Paşa da burda lafzen olmasa da manen tevessû 'olduğunu zikretmiştir.

Yine "العين" kelimesinin de "الربيئة" manasında kullanılmasını hem lafzî hem de manevî tevessû' olarak görmüştür.

10- *Risâle fî tahkik maʿna'n-nazm ve's-sıyağa*

(رسالة في معنى النظم والصياغة)

Risalenin başlığında ve muhtevasındaki birçok yerde geçen "الصياغة" kavramı ilk bakışta, "siyâk" kavramı olarak düşünülebilir.

Siyâk kavramını er-Risâle adlı eserinde İmam-ı Şafii[145] (rahmetullahi aleyh) ıstılâhî manada şöyle ele almıştır: "Allah, kitabında Araplara onların lisanıyla, bildikleri manalarla hitap etmiştir. Yine Arapların pekâlâ bildikleri bir husus dillerinin çok geniş oluşu, yani Arap dilindeki ittisa'dır. Arap Dilinin bu yapısal özelliği neticesinde bazen âmm ve zâhir bir lafızla yine âmm ve zâhir bir mana kastedilir. Sözün siyâkına bakmaya gerek kalmaz. Bazen de âmm ve zahir bir lafızla umum kastedilmekle beraber sözün tahsisi de söz konusu olur. Hitabın bir kısmına bakarak lafzın hâss'a da delalet ettiği anlaşılır. Bazen de genel ve zahir bir lafızla özel bir anlam (hâss) kastedilir. Bazen de zahir bir lafızdan zahirin dışında bir anlam kastedilir. Bütün bunlar sözün siyâkından bilinir. Zira bunları bilmek kelamın başına, ortasına ve sonuna bakarak elde edilebilir. Arap, bir söz söylediğinde sözün başı sonunu açıklar; tıpkı sonunun başını beyan ettiği gibi. Yine bir şey hakkında onu lafızla belirtmeksizin mana ile bildirir; tıpkı işaretle bir şeyi bildirmekte olduğu gibi…"[146]

Lakin Müellifimizin buradaki kastı şekil, biçim, form manasındaki "siyâg" mefhumudur.

Nazm kavramına gelince; sözlükte nazm kelimesi "inci vb. kıymetli taşları dizmek, sözü birbiri peşinden söylemek, toplamak ve telif etmek" anlamlarına gelir; mecazen söz ve şiir için de kullanılır. Terim olarak, tutarlı delâletler ortaya çıkarmak maksadıyla mâna bakımından birbiriyle uyumlu lafızların aklın uygun gördüğü tarzda bir araya getirilmesini ifade eder. Nazmu'l-Kur'ân ile kastedilen de bu terim anlamıdır.[147]

Müellifimiz risaleye kelamın nazmını ve siyâgını (şekil/biçim) açıklamak suretiyle başlamaktadır. Nazım, lafızların birbiri ile olan manzum halidir. Yoksa gelişigüzel bir biçimde kelamın cüzlerinin birleştirilmesi manasında değildir. Aksine ruhtaki manalarına

[145] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820). Şâfiî mezhebinin imamı, büyük müctehid. 150 (767) yılında Gazze'de doğdu.
[146] Şâfiî, er-Risâle, Beyrut ts, el-Mektebetü'l-ilmiyye, s. 51-52.
[147] Et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, Keşşâf Istılahi'l-Funûn, II, 1429.

göre tertibi manasındadır. Ahmed İbn Kemâl Paşa ʻAbdu'l-kâhir el-Curcânî'nin nazım nazariyesine uymuştur.

Ahmed İbn Kemâl Paşa Sekkakî'nin siyâg konusundaki görüşlerini de şöyle açıklamıştır: "Ödünç alınmış siyâg mananın tasviri içindir. Siyâg mananın tertibi için ödünç alınır ve suretin ihdasıdır. Şöyle diyen Câhız gibi: (Şiir siyâgtır ve tasvirden bir kısımdır.) Yani Câhız'ın tasvirden kastı siyâg ile tabir edilen zihindeki tertibiyle manaların tasviridir, yoksa zihnin dışındaki tertibiyle lafızların tasviri değildir.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre siyâgın manasının özeti: "Bazen heyetin(biçimin) oluşturulmasında ve kelamın nazmında kullanılmıştır. Bazen de kelamın manasında ve ve suretin ihdasının tertibinde kullanılır. Bu sebeple O, beyan ilmine siyâg ilk manası ile dahil değildir görüşündedir. Meâni ilmi birinci manadaki siyâg ile alakalı şeylerin beyanında müstakildir. İkinci manadaki siyâga gelince, hem tevessû' hem de tecevvüzün tesiri olduğundan dolayı; meânî ve beyân ilimlerinin ortak konusudur.

Risalenin sonlarında da bu sanatın erbabı nezdinde muteber manalardan bahsetmektedir. Bunların da üç çeşit olduğunu zikreder:

1- "معاني النحو" (Nahvî manalar), Curcânî'nin nazariyesindeki nazmın kapsadığı manalardır.

2- "المعاني الوضعية" (Vaz'î manalar)[148], belâgatçilerin teamülünde ilk manasına yorulan manalardır.

3- "المعاني المقصود في المقام" (Makâmına göre kastedilen manalar), ikinci manaları

Curcânî ilmi açıdan ikinci ve üçüncü görüşü şöyle açıklamıştır: (mana ve mananın manası)

[148] Sözlükte "bir şeyi bir yere koymak" anlamındaki vaz'ın terim anlamı "lafızların bir mânaya karşılık belirlenmesi" şeklindedir. Filolojik düzlemde vaz', lafızların belli bir mânaya delâlet etmek üzere ortaya konulması olduğundan bu bilim dalında lafız-anlam ilişkisi ve lafzın anlama delâlet keyfiyeti önem kazanmıştır. Bir öğenin bilgisinden ikinci öğenin bilgisine ulaşıldığı için delâlet meselesi bu bağlamda tartışılan temel konulardan birini teşkil etmiştir. Vaz' ilminin gayesi değişik bilim dallarınca ortaya konan lafızları birbirinden ayırmak, özellikle lafzın hakiki ve mecazi kullanımını tesbit etmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Fazlıoğlu, Ş. (2012). Vaz'. *DİA* (c. 42, s. 576- 578) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/vaz--dilbilim.

11- *Risâle fî tahkiki'l-havâs ve'l-mezâyâ*

(رسالة في تحقيق الخواص والمزايا)

Müellifimiz bu risalesinde "havas" ve "mezaya" arasındaki farklardan bahsetmektedir. Belâgat kitaplarında birçok kimsenin bu meselenin içinden çıkamadığını zikreder. Hatta bu ikisini birbirinin eş anlamlısı olarak görenlerden bahseder. Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre bu bir zandır. Risalede Taftazânî ve Şerîf Curcânî'ye reddiyeler ve tahkikatler mevcuttur.

Ahmed İbn Kemâl Paşa: Sekkakî der ki: "Belâgat; terkiplerin sahip olmaları gereken özellikleri kusursuz ortaya koyarak manaları ifade etme ve teşbih, mecaz, kinaye türlerini en güzel şekilde dile getirme yetkinliğine söz söyleyenin ulaşmasıdır."[149]

Müellifimiz bu tanımı yerinde bulmuş ve şöyle eklemiştir: "Onun bu kavli mecâzî ve kinâî manalardan beyâni letâifin havas cinsinde çıkarılması açısından sarihtir."

Müellifimiz havâss ve mezâyânın farkını da şu şekilde açıklamaktadır: "Meânî ilmiyle bağlantılı olan havâss ve mezâyâ arasındaki fark şudur ki; bu mezâyâ nazmın terkiplerinde sabit olur ve belağatçiler nezdinde muteber havası buna göre dizilir. Mezkûr mezâyâ bu havâssın menşeidir. Beyan ilmi ile bağlantılı olan mezâyâ da böyledir. O da birincil manaların delaletlerinin ikincil manalarda sabit olur. Bu iki mana üzerine murad edilen havâss bu delaletle tertip olur. Murad edilen bu amaçlar, mecaz-ı mürsel, kinaye ve istiare üzerinedir."

Buradan Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın da girift bir şekilde "havas" kavramını meanî ilimleri doğrultusunda ele aldığını görüyoruz. "mezaya" kavramı ise beyan ilimleri içerisinde incelenen kısımdır.

Modern kaynaklarda bu iki mesele hakkında çok az malumat bulunmaktadır. Müellifimize göre de bu konuda görüş beyan eden önceki ulema da işin içinden çıkamamıştır. Dolayısıyla müellifimizin bu iki mesele hakkında ciddi katkıları söz konusudur.

[149] bkz. es-Sekkakî, a.g.e. sf. 415.

12- *Risâle fî ʻilmi'l-beyân*

(رسالة في علم البيان)

Müellifimizin dil ve edebiyat risalelerinden en uzunu olan bu risalede; beyan ilminin birçok mevzusunu kendine has bir üslup ile ele almakta ve risaleyi kısımlara ayırmaktadır. Her kısma da uygun bir başlık vermektedir: "تمهيد" (temhîd)- "تفصيل" (tafsil)- "تكميل" (tekmîl)- "تحصيل" (tahsîl)- "تحقيق" (tahkîk)- "تفريق" (tefrîk).

Risalenin ana ekseni delaletlerin çeşitlerinden söz etmektedir. Zira beyânî amaçla alakalı delaleti, keyfiyetlerini açıklamak için taksim etmektedir. Bunlar: "وضعية" (vazʻiyye), "عقلية" (ʻakliyye), "عادية" (ʻâdiyye), "خطابية" (hitâbiyye), "قولية" (kavliyye), "فعلية" (fiʻliyye) ve "حالية" (hâliyye).

Sonrasında kullanılan lafzı müfred veya mürekkeb olarak ve mecaz veya hakikate vazʻî delaleti açısından taksim etmektedir.

Koyulan manasından farklı lafzın doğru istiʻmalini şuna göre taksim etmektedir.

- "المجاز المرسل"
- "الاستعارة"
- "المشاكلة"
- "الكناية"
- "التضمين"

Sonrasında istiʻareyi tartışmak için ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. İstiʻâre lügavi mecaz midir yoksa lügavi hakikat midir? Çünkü istiʻâre bünyesinde iki ciheti de ictima eder. Birinci cihet, lafzın vazedildiği konuda naklin olmayışıdır. Diğer cihet ise, aynı konuda yanlış vazedilen diğer lafızların kullanımıdır. Bu sebeple ihtilaf hasıl olmuştur. Sadru'ş-şeria[150]

[150] Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullāh b. Mesʻûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillāh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (ö. 747/1346). Hanefî fakihi ve kelâm âlimi.

lügavi hakikat olduğu görüşündedir. ez-Zemahşerî, es-Sekkakî ve cumhur lügavî mecaz olduğu görüşündedir.

Müellif, bu meselede Curcânî'nin görüşleri üzerinde çok durmuştur. Curcânî'nin görüşlerinin bazen lügavi mecaz bazen de akli mecaz arasında gidip geldiğini vurgulamıştır.

Görünen o ki Ahmed İbn Kemâl Paşa isti'arenin mecaz-ı aklî olduğu yönüne meyletmektedir. Yani ona göre bu husus, aklî bir meselede tasarruftur, lügavî değil.

Yine bu risaledeki önemli görüşlerinden biri de zahiri müktedanın aksine kelamın ihracının beyan ilminde kinaye olarak isimlendirilmesinin mümkün oluşudur.

Aynı zamanda şu meşhur şahit beyitinde aksini ispatlamaya çalışmıştır. " إن بني عمك فيهم رماح" bu şahit, zahiri müktedanın aksine kelamın ihracına örnektir. Gayrı münkerin menzilini münkerin menziline tenzili görüşünde olan belâgatçilerin çoğuna muhalif olarak şöyle açıklamıştır: bu beyitteki vurgulanan nokta, zarfın takdimi ile gerçekleşen mananın hasrı, muhatabındaki mızrağın yokluk mertebesine indirgenmesidir. Bu yönüyle lafzın manası inkâr tevilindedir. Bu sayede, tekit edatıyla tasdir gerçekleşmiştir. Yani burada lafzın zahiri muktedanın dışında kullanımı yoktur.

Böylece "ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ ۛ فِيهِ ۛ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ"[151] âyet-i kerimesindeki "الريب" lafzının "العدم" menziline hamledilmesini es-Sekkâkî'ye muhalif olarak reddetmiştir. Ahmed İbn Kemâl Paşa âyetteki raybın(şüphe) istikrarı konusuna da karşı çıkmıştır.

Şu âyet-i kerime üzerinde durmuş: " عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ"[152] ve geçen delalette kinayenin varlığını zikredenlere karşı çıkmıştır.

Bu şekilde (رسالة في أنواع المجاز) zikrettiği mecazın kısımlarına geri dönmüş. Hatîb el-Kazvînî'nin son mecaz-ı mürekkebi, isti'âre-i temsîliyye hasretmesine ve mecaz-ı mürekkebi mutlak temsil olarak isimlendirmesine eleştirisini tekrarlamıştır.

Yine bu risalede isti'areyi temsîliyyeye değinirken uzunca bir kısmı bu konuya ayırmış ve birçok latif meseleden de örnekler getirmiştir.

[151] "O kitap (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir." (Bakara suresi 2. âyet-i kerime)
[152] "Allah seni affetti. Fakat doğru söyleyenler sana iyice belli olup, sen yalancıları bilinceye kadar onlara niçin izin verdin?" (Tevbe suresi 43. âyet-i kerime)

Bazı temsil ve tecevvüz cüzlerini, amaçlarını, darb-ı mesel ile olan farkını ve bağlantılı olan mühim kadiyyeleri sınıflara ayırmıştır.

Risalenin sonlarına doğru, nazîrin nazîre veya zıttın zıtta hamli gibi Arapların lügavi tevessu‘atına göz atmıştır.

Sözün özü; bu risale beyan ilmini çok geniş ele alan ve içinde çokça latif konu başlığı ve örnekler barındıran bir risaledir. Efrâdını câmî ağyarını mânî bir eserdir. Lakin risalelerin geneli incelenirse buradaki konular ve örnekler diğer risalelerde de müteaddid defa geçen hususlardır.

13- *Risâle fi'l-îcâz ve'l-itnâb*

(رسالة في الإيجاز والإطناب)

Müellifimiz bu veciz risalesinde îcâz, müsâvât ve itnâb kavramlarını tanımlar, özelliklerinden bahseder ve kısımlara ayırır. Müsâvâtı ikiye, îcâz ve itnâbı da üçe ayırır ve her biri için Kur'an'ı Kerim'den misaller getirir.

Ahmed İbn Kemâl Paşa risaleye Sekkâkî'nin şu tanımlamalarıyla başlar: "Söz şu üç halden birindedir:

-Müsâvât "المساوات": Sözün lafzının manasına eşit olması, onda ne kısaltma için bir hazif "حذف الإختصار" şeklinde eksik; ne de itiraz, tetmin, tekrar şeklinde bir fazlalık bulunmamasıdır. Bu da ikiye ayrılır:

1- Beliğ kişinin kelamı: Nitekim böyle kimsenin gayreti en az lafız ile kelamın manasını ifade etmektir. Böylece az kelam ile çok şey ifade edilmiş olur. Takdir edilir ki bu da herkesin yapabileceği bir şey değildir.

2- "متعرف الأوسات": Manayı ifade etmek için lafız seçilmeksizin rastgele olmasıdır. Böyle ifadeler belâgat ilmi açısından övgüye veya yergiye layık görülmemektedir.

-Tazyîk "التضييق": Lafız elbisesinin manaya dar gelecek kadar eksiltilmesidir.

-Tevessû' "التوسع": Tazyîkin zıttıdır."[153]

Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre îcâzın tanımı, "ifade edilen mananın, normalden daha az sözle ifade etmek veya muhatabın haline göre orta halli veya biraz genişçe ifade etmektir." Müellifimize göre îcâz, üç kısım olarak incelenir:

1- Tazyik "التضييق": Manasının kolay anlaşılmasından dolayın sözün bir kısmının hazfedilmesidir. Misalen: "فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ ۚ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ ۚ"

[153] es-Sekkâkî, a.g.e., s. 276.

وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا ۚ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ"[154] bu âyet-i kerime şöyle anlaşılmalıdır: "Şâyet onları siz öldürmüş olmakla övünüyorsanız, övünmeyin."

2- Müsâvât ma'a'l-ihtisâr "المساوات مع الإختصار": Aynı manayı ifade etmek için iki ibare bulunması, fakat bunlardan birinin diğerinden manada daha kapsamlı olması sebebiyle tercih edilmesidir. Misalen: " وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ"[155] bu âyet-i kerimede "القصاص" lafzı "القتل" kelimesine mana açısından daha kapsamlı olduğu için tercih edilmiştir.

3- Nükte gayesiyle mananın daha fazla lafız ile ifade edilmesidir. Bu duruma güzel bir örnek "قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا"[156] âyet-i kerimesidir. Nitekim Zekeriyya aleyhisselam'ın kastı "يا إلهي قد شخت" (Ya Rabbi! Ben muhakkak yaşlandım.) demekti. Burda söz uzatılmış gibi gözükse de burada peygamberin Rabb'ine durumunu arz etmesi makamından dolayı elbette yerinde olmuştur.[157]

Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre itnâbın tanımı da şöyledir: "Kelamdan kastedilen mananın normalinden daha fazla kelime ile ve daha uzun olarak ifade edilmesidir."

Yine itnâb da üç kısımda incelenir:

1- Tevsî'(tafsilat verme): Bunun Kur'an'ı Kerim'deki örneklerinden biri " إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ"[158] âyetidir. Ahmed İbn

[154] "(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı (onu). Ve bunu, müminleri güzel bir imtihanla denemek için (yaptı). Şüphesiz Allah işitendir, bilendir." (Enfal suresi 17. âyet-i kerime)

[155] "Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız." (Bakara suresi 179. âyet-i kerime)

[156] "Rabbim! dedi, benden (vücudumdan), kemiklerim zayıfladı, saçım başım ağardı. Ve ben, Rabbim, sana (ettiğim) dua sayesinde hiç bedbaht olmadım." (Meryem suresi 4. âyet-i kerime)

[157] es-Sekkâkî, a.g.e., s. 285

[158] Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah'ın varlığını ve birliğini isbatlayan) birçok deliller vardır." (Bakara suresi 164. âyet-i kerime).

Kemâl Paşa, burada "أن وجد الممكنات ايات للعقلاء" şeklinde buyrulabilirdi, demiştir.. Lakin burdaki tafsilatlı itnâbın gayesi, hem insanlara hem de cinlere ayrıca kıyamet kopuncaya kadar ki tüm nesillere hitaptır. Kelamda hangi makam icazın terkine bundan daha müsait olabilir.[159]

2- Tetmîm (tamamlama) suretiyle tevsi': Musa aleyhi's-selam'ın şu sözlerini içeren âyet-i kerimelerde: "قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي"[160] Musa aleyhi's-selam sıkıntılara düştüğü zamanda makama uygun olarak Rabb'ine niyaz etmiştir. Bu âyet-i kerimelerdeki "لي" lafzı tekid içindir. Lakin olmaz ise de mana anlaşılmaktadır.

3- Tevessu' yoluyla yapılan tevsi': Buna misal " الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ"[161] âyet-i kerimesidir. Nitekim arşın etrafında melekler de dahil hiçbir meleğin imanından şüphe yoktur. Lakin imanının şerefini vurgulamak ve imana teşvik için makama uygun olarak itnâb yapılmıştır.

[159] es-Sekkâkî, a.g.e., s. 281.
[160] "Musa: Rabbim! dedi, yüreğime genişlik ver. İşimi bana kolaylaştır." (Taha suresi 25-26. âyet-i kerimeler)
[161] "Arş'ı yüklenen ve bir de onun çevresinde bulunanlar (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler. Müminlerin de bağışlanmasını isterler: Ey Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tevbe eden ve senin yoluna gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru! (derler)." (Mümin suresi 7. âyet-i kerime)

14- ***Risâle fî tevcîhi't-teşbîhi fi: (Kemâ salleyte ʿalâ İbrahîm)***

(رسالة في توجيه التشبيه في «كما صليت على ابراهيم»)

Müellifimizin risaleleri arasında en kısa ve veciz olanlardan biri de budur. Risalenin konusunun ekseni şu sözde teşbihin yöneltilmesidir: (اللهم صلى على محمد و على آل محمد، كما صليت على إبرهيم)

Bu ibare Nebi Muhammed Mustafa (aleyhi's-salât ve's-selâm)'ya salavat getirmeyi gerektirmek açısından İbrahim (aleyhi's-selâm)'e salavat getirmekten daha azdır, gibi akla gelebilir. Zira vechin yönü müşebbeh bih'te müşebbehe göre daha güçlü olur. Hz. Peygamber ve âline yapılan salât, kendinden önceki peygamberlerin tümüne yapılan salâtten daha efdaldir. Nitekim Hz. İbrahim ve âline yapılan salât kendinden önceki peygamberlerin tümüne yapılan salâtten daha efdaldir.

15- *Şerh ta'rîfi'l-kelime*

(شرح تعريف الكلمة)

Müellifimiz bu risâlesinde "الكلمة" ve "الكلم" lafızlarının tariflerini ve aralarındaki ilişkiyi anlatmaktadır. İbn Hâcib'in şu tanımını risâlede kelime kelime irdelemiştir: (الكلمة لفظ وضع لمعنى مفرد). Buna ek olarak da konu ile alakalı yararlı bazı açıklamalara ve eleştirilere yer vermiştir.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın bu risalede nakilde bulunduğu kaynaklar şunlardır: Cevherî'nin *es-Sıhah'ı,* es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulum'u*, İbn Ya'îş'in[162] *Şerhu'l-Mufassal'ı*, İbn Hâcib'in *el-Kâfiye'si*, Radî'nin[163] *Şerhu'l-Kâfiye'si*, Taftâzânî'nin *Şerhu't-Telvîh 'ale't-Tavdîh*'idir.

Müellifimiz morfolojik olarak bahsi geçen kavramları şu şekilde aktarmıştır: "Kelime'de iki dil vardır. İlki "sefine" ve "lebine" vezninde (كَلِمة) ve o Hicaz ehlinin dilidir. İkincisi ise "kisratin" ve "sidratin" vezninde olan (كِلْمة) ve o da Temîmoğulları'nın[164] dilidir. "الكلمات" olarak çoğul yapılır. Yalnız bu tesniye usulünden olduğu için kıllet belirten çoğuldur. Kesret belirten çoğul ise "كَلِمٌ" vezninden yapılır. Bu vezin mükesser değil cins isim tarzı çoğuldur."

Eleştirdiği ilk görüş her ne kadar ismini zikretmese de Taftâzânî'ye aittir. Şöyle ki Taftâzânî "الكلمة" ve "الكلم" lafızlarını "تمر" ve "تمرة" menziline indirgemiştir. Cinsini ve tekilini "ة" ile ayırt etmiştir.

Taftâzânî bu meselede şu âyet-i kerimeyi zikretmiştir.

[162] Ebü'l-Bekā Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245). Arap dili âlimi.
[163] Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289'dan sonra). Sarf, nahiv, kelâm ve mantık âlimi.
[164] Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi.

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا ۚ إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ ۚ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ ۖ وَمَكْرُ أُولَٰئِكَ هُوَ يَبُورُ[165]

Müellifimiz ise bu konuda risâlesinde şu bilgileri kaydetmiştir. كلم hakikî bir cins isimden ibaretken aynı zamanda (hükmen) cem-i teksirdir. Çünkü bu lafız en az üç şey için kullanılmaktadır. Dolayısıyla hükmüne bakarak cemi olduğunu ifade etmek mümkün, hakikatine bakarak da cins isim olduğunu beyan etmek de mümkündür.

Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın asıl reddiyesi ise yine risâlede ismini belirtmeden Radî'ye olmuştur. Radî "اللفظ" ibaresini "الملفوظ" manasında görmektedir. Örneğin: "الضرب" (المضروب) gibi. Tıpkı şöyle denildiği gibi: الدينار ضرب الأمير

[165] Kim izzet ve şeref istiyor idiyse, bilsin ki, izzet ve şerefin hepsi Allah'ındır. O'na ancak güzel sözler yükselir (ulaşır). Onları da Allah'a amel-i sâlih ulaştırır. Kötülüklerle tuzak kuranlara gelince, onlar için çetin bir azap vardır ve onların tuzağı bozulur. (Fâtır Suresi 10. âyet-i kerime)

16- *Risâle fi'l-cem'*

(رسالة في الجمع)

Mükesser cem' konusu nahivcilerin ekseriyetle değindiği önemli nahiv konularından biridir. Müellifimiz bu konuda âdeti olmadığı üzere kendinden önceki ulemaya atıf isnat etmeden direk konuya başlamıştır.

"Bil ki isim (فَعْلٍ) ya da (فُعْلٍ) ya da (فِعْلٍ) vezinlerinde olursa kıllet halinde şöyle cem ' edilir: (أفعُلٍ) ve (أفعالٍ); kesrette ise (فِعالٍ) ve (فُعولٍ), örneğin (بَحْرٍ) ve (أبحُرٍ) ve (بِحارٍ) ve (بُحورٍ)

(فُعْلٌ) şu kalıpla cem' edilir: (فُعْلَةٍ) örneğin: (قُرْطٍ) ve (قُرْطَةٍ)

(فُعْلٌ) yine şu kalıpla cem' edilir: (فِعالٍ) örneğin: (خُفٍّ) ve (خِفافٍ)

Kelimenin aslî harfleri dört tane olursa (فعالِلَ) kalıbı üzere cem' edilir. Örneğin; (ثعلَبٍ) ve (ثعالِبَ)

Kelimenin aslî harfleri beş harfli olursa cem' hali son harfi hazfedilmek suretiyle dört harfli hale çevrilir. Örneğin; (سَفَرْجَلٍ)-(سَفَارِجُ) ve (فَرَزْدَقٍ)-(فَرَازِدُ) gibi.

Kelimenin dördüncü harfi med ve lîn harfi olursa (فَعَالِيلَ) cem' edilir. Örneğin: (قَرَاتِيسَ)-(قِرْطاس)

Şâyet kelimenin ilk harfi zâid bir mîm ise tek kalıp üzere cem' edilir. Mîm ister fethalı ister dammeli ister kesralı olsun. Şöyle ki: (مَشْرِقٍ)-(مَشَارِقَ) veya (مُنْخُلٍ)-(مَنَاخِلَ) veya (مِثْقَبٍ)-(مَثَاقِبَ)

Müellifimiz bu şekilde 41 farklı kalıbın, bazen cem' sâlim ardından birden fazla cem' mükesser kalıplarını vermektedir.

17- *Risâle fî nisbeti'l-cem*ʻ

(رسالة في النسبة الجمع)

Ahmed İbn Kemal Paşa risalesinin başında konuyu şu cümlelerle ifade etmiştir. "Bil ki cemʻ sadece kelimenin tekil hali hiç yok ise, veya tekil hali lafız olarak yok ise veya cemʻ kalıbında olup özel isimse, veya yine cemʻ kalıbında olup özel isim yerine geçen bir kelime ise nispet edilir."

Lakin sadece bu tanımla yetinmeyip ilgili müelliflerin ilgili eserlerindeki ilgili bölümlerden alıntılar yapmış ve bunların eksik taraflarını eleştirmiştir. Şöyle ki:

el-Cevherî *es-Sıhah*'ında "الأعراب" çöl veya kırsal alan sakinleridir. Kendilerine mensup kimseye "أعرابي" denir. Çünkü lafzî tekili yoktur. "عرب" kelimesinin çoğulu da değildir."[166]

"الأعرابي" ve "الأنصاري" lafızları arasındaki farkı ayırt etmeyenler de vardır. *el-Muğrib* isimli eserinde şöyle diyen Mutarrızî[167] gibi: "Cemʻi nisbet edildiğinde vahidine döner. Örneğin "فرضي" ve "مصحفي" ve "مسجدي" gibi. İlk kelimenin manası ferâiz ilmi alimi, ikinci kelimenin manası Kur'an'ı Kerîm'i mushafa bakarak okuyan kimse, üçüncüsü mescitlere bağlı kimsedir. Bunlar tekil halindedir. Çünkü nispetteki amacın delâleti cinstir. Tekil de bunu anlatmak için yeterlidir. Şâyet kelime özel isim olursa bu durumda tekile dönmez. Örneğin: "أنماري" ve "كلابي" ve "معافري" ve "مدائني" gibi. Özel isim yerine geçen lafızlar da böyledir. Meselâ: "أنصاري" ve "أعرابي" gibi."

Ahmed İbn Kemal Paşa Mutarrızî'nin bu görüşü için: "O bu görüşünde isabet etmedi." demiştir.

Harîrî[168]*Dürretü'l-gavvâs* eserinden de uzunca bir alıntı yaptıktan sonra onun "الأنصاري" kelimesinin bir istisna olduğu iddiasına da cevap vermiştir. Ayrıca "العرب" ve

[166] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (1979). es-Sıḥâḥ Tâcu'l-Luġa, thk. Ahmed 'Abdulgafûr Attâr, 1.bs., Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, I, s. 178.
[167] Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213). Arap dili ve edebiyatı âlimi, sözlükçü.
[168] Ebû Muhammed Kāsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî (ö. 516/1122). Makāmât yazarı ve dil âlimi.

“الأعراب” lafızlarının ayrıt edilebilmesi ve şüphenin giderilmesi için olduğu konusuna da karşı çıkmıştır. Çünkü bu iki lafız birbirinin müteallıkı değil tamamen farklı iki kelimedir.

“Kendini ilgilendirmeyen şeyle uğraşan kimseye: “فضولي” denildi.[169] Kazvînî’nin *el-Keşf* adlı eserinde “فضول” kelimesi için “فضل” kelimesinin çoğuludur. İçinde hayr olmayan şey manasındadır. Tekilin zıttına alışılmışın dışındadır.”

Şerîf Curcânî de *Şerhu’t-Telhîs*’inde “Denilir ki: “سيف مشرفيٌّ” yoksa “سيف مشارفيٌّ” denmez. Cem‘ bu vezinde olursa nisbet edilmez. “جعافري” denmediği gibi.

[169] Müellif bu konuda şu şevahit beyiti nakletmiştir:
فضول بلا فضل و سنٌّ بلا سنٍّ وطُولٌ بلاطَولٍ و عَرضٌ بلا عِرْضٍ

18- *Risâle fî hitabi'l-vâhid ve'müsennâ*

(رسالة في خطاب الواحد والمثنى)

Müellifimiz bu risâlesinde Arapların isti'malindeki iki meseleyi ele almıştır. Bunlar; vâhide hitabın müsennâya hitab gibi yapılması ve müsennâya cem' gibi muamele edilmesi.

Bu ikinci mesele ayrıcalıklı lügavî bir mesele değildir. Daha çok bu mesele fıkhî açıdan ele alınmıştır. Konu âyet-i kerimede şu şekilde geçmektedir:

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ ۖ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ ۚ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ ۖ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ ۚ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ ۚ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ ۚ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ ۚ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ ۗ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا ۚ فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ ۗ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا[170]

Âyet-i kerime ferâiz ilmi[171] hakkında bilgiler vermektedir. Kastedilen iki kardeş iken cem' sîgası kullanılmıştır. Buradaki nükte dil açısından olmaktan ziyade miras hukukçuları açısından irdelenmiştir. Ve ikinin çoğul yerine kullanılageldiğini kabul edenler olmuştur.

Müellifimiz konuyu şu şekilde ele almıştır: "Bil ki onlar (Araplar) bire iki şeklinde hitap ettiler. İki kişiye de çoğul şeklinde muamele ettiler.

Birincisine gelince: "Araplar genelde yanlarında iki arkadaş olduğunu varsayarlar. خليلي و صاحبي و قفا و أسعدا -*Halîleyye ve sâhibeyye ve kıfâ ve es'idâ*- (Ey iki dostum ey iki arkadaşım, durun, gözünüz aydın) sözü, dillerinde yaygın bir kullanımdır. Böylece tek kişiye iki kişiymiş gibi hitap ederler. Nitekim Haccâc'ın (v. 95/714) da şöyle dediği rivâyet edilmektedir: *Yâ haraseyye ıdribâ 'unukahû* (Cellâdlar! Vurun şunun boynunu!)"

[170] "Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kâdînın payının iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kâdîn iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kâdînsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuş ise, anasına üçte bir (düşer). Eğer ölenin kardeşleri varsa, anasına altıda bir (düşer. Bütün bu paylar ölenin) yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size, fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş farzlardır (paylardır). Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir." (Nisa suresi 11. âyet-i kerime)

[171] İslâm miras hukukunu inceleyen ilim dalı.

Ahmed İbn Kemâl Paşa bu incelikten birçok kimsenin gafil olduğuna temas eder ve sıralamaya başlar. Onlardan, es-Sekkâkî'de Beşşar'ın[172] beyitini şu şekilde delil getirmiştir:

بكرا صاحبي قبل الهجير إن ذاك النجاح في التكبير

Ey iki dostum! Kervan yola çıkmadan önce erken davranın

Çünkü başarı erken davranmaktadır.

Beyitteki "بكرا" hitâbı iki arkadaşını teşvik etmek içindir. Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre burada şiir kuralları gereği tek bir kişiye hitap vardır. Ancak yaygın kullanıma göre, iki kişiye hitap edildiği kabul edilmektedir.

Müellifimizin karşı çıktığı ikinci bir isim Taftâzânî'dir. Nitekim o (جاءني الرجلان كلاهما) ibaresini açıklarken şöyle demiştir: "Buradaki (*kilahüma*) ibaresi şumûlü haricindeki vehimlerin giderilmesi için kullanılmıştır. Çünkü müsennâ aslında, semantik olarak tek bir kişi için kullanılmaz. Onun şumûllü olmadığı düşünülemez."

İkinci duruma gelince: İmru'l-Kays'a nispet edilen şu beyitte:

و عين لها حدرة بدرة شقت مآقيهما من أُخر

Onun baktığında ay gibi parlayan mağrur gözleri vardır.

İkisinin (gözlerinin) pınarları birbirinden ayrılmıştır.

Görüldüğü gibi şair göz kelimesi ile iki gözü kastetmiş ve sonrasında zamiri müsennâya göre getirmiştir.

[172] Ebû Muâz Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (ö. 167/783-84). Şiirleri örnek (şâhid) olarak kullanılan son Arap şairi.

Müsennâya cem‘ gibi muamele edilmesi hususunda ise müellifimiz Antare’nin şu beyitini örnek göstermiştir:

Antare’ye ait şu beyitte[173] geçen “الرانفتين” lafzına müteakip cümlede “روانف” lafzının kullanıldığına vurgu yapmıştır.

Müsennâya cem‘ şekilde hitâb ise güzel bir örnek hadis-i şerifte vârid olmuştur. Nitekim Efendimiz (aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm) bir sahabenin yanında iki oğlunu görmüş ve “Bunlar oğulların mı?” diye sormuştur. Sahabî de “Evet” diye karşılık vermiştir. Tekrar aynı soruyu sorup tekrar aynı cevabı almıştır.

Bu hadîs-i şerif ve başta zikredilen âyet-i kerîme müsennânın cem‘ gibi muamele gördüğü durumlara delildir.

[173] روانف أليتيك و تستطارا متى ما تلقني فردين ترجف

19- *Risâle fi tahkîki'l-izâfe*

(رسالة في تحقيق الاضافة)

İzâfet: İki isim arasında, aralarına ikinci ismin ebediyen mecrûr olmasına sebeb olan bir cer harfi takdir edilmek suretiyle yapılan bir nisbettir.[174] Ya da: Bir ismin mânâsına açıklık kazandırmak için ikinci bir ismi ona izafe etmeye (bağlamaya) izâfet denir.[175]

Arapçada lafzî ve mânevî izâfet olmak üzere iki çeşit izâfet vardır:

1-Lafzî İzafet: Muzâfın marifeliğini ya da tahsisini ifâde etmeyen, sadece lafızda tahfîf için yapılan izâfettir. Bu izâfette muzâf ya ism-i fâil, ya mübâlağalı ism-i fâil, ya ism-i mef'ûl, ya da sıfat-ı müşebbehe olup bunların ya fâillerine ya da mef'ûllerine muzâf olmaları gerekir.

2-Mânevî izâfet: Mânevî izâfet, muzâfın sıfat olmadığı, muzâfun ileyhinde bu muzâfın ma'mûlu olmadığı izâfet çeşididir. Diğer bir târifle, muzâfın ma'mûlüne izâfe edilmiş bir sıfat olmadığı izâfettir. Buna izâfet-i mahza, ya da izâfet-i hakîkî denir. İzâfet denilince akla bu izâfet çeşidi gelir.

Mânevî izâfet kendi içinde dört kısma ayrılır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Zarfiyye: Bu izâfette muzâfun ileyh muzâfa zarf olmuştur ve aralarına bir (في) harf-i ceri takdir edilir. (عذاب القبر) örneğinde olduğu gibi. Burada kabir azabı derken kastedilen (عذاب في القبر) yani kabirdeki azaptır.

2. Beyâniyye: Bu izâfette (ي) mânâsı kastedilir. Muzâfun ileyh muzâfın cinsini ifâde eder. (خاتم فضة) Gümüş yüzük örneğinde olduğu gibi.

3. Lâmiyye: Bu izâfette ihtisas ve mülkiyet anlamı vardır. Mânevî izâfet daha çok bu anlamda kullanılır. (يد عمرو) misalinde olduğu gibi. Burada kastedilen elin Amr'a ait oluşudur.

4. Teşbîhiyye: Bu izâfette müşebbeh bih müşebbehe izâfe edilir ve muzâf ile muzâfun ileyh arasına bir "كاف" harf-i ceri takdir edilir. Mesela (أنتثر لؤلؤ الدمع على وردي الخدود)

[174] el-Ğalâyînî, *Câmiü'd-durûsi'l- 'Arabiyye*, s. 584.
[175] Çörtü, M. M. (2016). Arapça Dilbilgisi Nahiv, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 339.

örneğinde "gözyaşının incileri" derken kastedilen "inci gibi gözyaşları"; "yanakların gülü" derken de "gül gibi yanaklar"dır.[176]

Ahmed İbn Kemâl Paşa risalesine izâfet çeşitleri hakkında ulemanın verdiği örnekleri açıklayarak risâleye başlamaktadır: "Bil ki "min" manasındaki izafetin şartı, muzâfun ileyhin muzâfa sadık kalarak cinsinden olmasıdır: Nahivcilerin hepsi de bu meselede ittifak halindedir. Muzâfun ileyhin muzâfa cins yönünden sadık olmadığı durumlarda ise örneğin: "بعض القوم" "يد زيد" gibi ya da sadık olup gayrı olmadığı durumlarda da örneğin: " شجر الأراك" "يوم الأحد" bu gibi misallerde de "min" değil izâfet-i lâmiyye örneğidir."

Ahmed İbn Kemâl Paşa ise özellikle son örnek hakkında şunları zikretmektedir: "Mütekkelimin kastına göre bu örnekler beyâniyye veya lâmiyye olarak addedilebilir. Şâyet kasıt burda ihtisâs ise bu lâmiyyedir. Yok eğer kastın maksatı kapalılığı gidermek veya ayrımı belirtmek ise beyâniyyedir."

Molla Câmî gibi Müteahhirîn uleması izâfet-i beyâniyye için bir şart daha koşmuşlardır. O da şudur, yine muzâfun ileyhin muzâfa sadık kalarak cinsinden olmasının yanı sıra aralarında bir vecihle umûm-husûs bağı bulunmasıdır.

Müellifimiz bu konuda da orijinal cümleler sarfetmiştir: "Molla Câmî'nin bu şekildeki ifadesi tambura yeni bir nağme eklemiştir. O şöyle demiştir, "Eğer muzâfun ileyh muzâfın aslından ise izâfet "min" manasındadır. Böyle değilse "lam" manasındadır. Şöyle denildiği gibi: فضة خاتمك خير من فضة خاتمي (Senin yüzüğünün gümüşü benim yüzüğümün gümüşünden daha iyidir.)"

[176] İbn Hişâm, *Şerhu Katru'n-nedâ ve belli's-sadâ*, s. 282-283.

20- *Risâle fî (min) teb'iziyye*

(رسالة في(من) تبعيضية)

Risâlelerin tamamı göz önüne alındığında Ahmed İbn Kemâl Paşa'nın Kur'ân'ı Kerîm'de bulunan edebî sanatlar ve belâgat ilimlerinin yanı sıra birçok nahvî meseleyi de dakik bir şekilde analiz ettiği müşahede edilmektedir.

Bu risâlede de nahvî meselelerden min-i teb'iziyyeyi ve min-i beyâniyyeyi yine dakik bir şekilde inceleyen müellifimiz, sonrasında bu ikisi arasındaki farkı da açıklamıştır. Müellifimizin bu risâlesinde yine âdeti olduğu üzere; ez-Zemahşerî, er-Radî, Curcânî, Kâdî Beydâvî ve sâir alimlere tahkîkâtleri mevcuttur.

Modern kaynaklarda konu hakkında: **(من)** harf-i cerri 11 mânâda kullanıldığı görülmektedir. İbtidâul-gâye, teb'îd, beyân, te'kîd, bedel, zarfiyyet, sebebiyet, ta'lîl, mucâvezet "عن" anlamında, istiâne, istilâ, bâzen yemin edatı olarak, bazen da مَا zâideye kaynaştırılmak suretiyle مِمَّا şeklinde kullanılır. *-den, dan, bazısı, bir kısmı, için, den dolayı, den beri* gibi tercüme olunmaktadır.[177]

وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ۖ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا[178]

Âyette geçen "min'er-rusul" deki 'min' edatı iki anlama gelmektedir. Birincisi 'beyaniye'dir ki; bundan maksat bütün resullerin "azm sahibi" olduğudur. İkincisi ise "tebiziyye"dir ki, peygamberler içinden azimlerinin üstünlüğü ile seçkin bir kısım, yani şeriat sahibi olup onun kuruluş ve yerleşmesinde çok çalışan ve onun meşakkatlerine ve hasımlarının düşmanlıklarına tahammül ederek sabreden şerefli peygamberlerdir. Burada kastedilenler de âyete göre Muhammed, Nuh, İbrahim, Musa ve Meryemoğlu İsa'dır. Elmalılı bu konuda pek çok görüş olduğunu, ancak kendi kanaatine göre, Kur'ân'da isimleri zikredilen peygamberlerin hepsi Ulü'l-azm Resuldür, denilmesi de doğrudur. Çünkü,

[177] Uralgiray, Y. (1986). İlk ve İleri DilBilgisi, Riyad: Tebliğ Yayınları, c. I, s. 364-366.
[178] "Hani biz peygamberlerden söz almıştık; senden, Nuh'tan, İbrahim'den, Musa'dan ve Meryem oğlu İsa'dan da. (Evet) biz onlardan pek sağlam bir söz aldık." (Ahzâb Suresi 7. âyet-i Kerîme)

Resuller Kur'ân'da zikredilenlerden ibaret değildir. O halde Kur'an'da ismi geçen tüm peygamberler Ulü'l-Azm peygamberdir.[179]

Görüldüğü gibi "min" harfi cerrinin farklı çeşitleriyle verilen anlamları, genel mananın farklı yorumlanmasına yol açmaktadır.

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا ۚ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ[180]

Âyetteki baziyet kısmı Nuh (aleyhi's-selâm) kavmi içindir. Hitabın küllü ise bu ümmet içindir. Bu konuda hiçbir ulema baziyetin külliyete muhalif olmadığı görüşünde değillerdir.

قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى ۚ قَالُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا تُرِيدُونَ أَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ[181]

Ahmed İbn-i Kemal Paşa bu ayetin Nûh, 'Âd ve Semûd kavimleri için vârid olduğunu zikretmiştir.

يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ[182]

Ahmed İbn-i Kemal Paşa bu ayetin cinler hakkında vârid olduğunu zikretmiştir.

قَالَ يَا قَوْمِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ وَأَطِيعُونِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى ۚ إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ ۖ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ[183]

[179] Yazır, E. H. (1992). Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul: Zehraveyn Yayınları, c. VII, s.120.

[180] "De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir." (Zümer Suresi 53. âyet-i kerîme)

[181] "Peygamberleri dedi ki: Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? Halbuki O, sizin günahlarınızdan bir kısmını bağışlamak ve sizi muayyen bir vakte kadar yaşatmak için sizi (hak dine) çağırıyor. Onlar dediler ki: Siz de bizim gibi bir insandan başka bir şey değilsiniz. Siz bizi atalarımızın tapmış olduğu şeylerden döndürmek istiyorsunuz. Öyleyse bize, apaçık bir delil getirin!" (İbrahim Suresi 10. âyet-i kerîme)

[182] "Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine uyun. Ona iman edin ki Allah da sizin günahlarınızı kısmen bağışlasın ve sizi acı bir azaptan korusun." (Ahkaf suresi 31. âyet-i kerîme)

[183] "Nuh şöyle dedi: Ey kavmim! Şüpheniz olmasın ki, ben sizi, «Allah'a kulluk edin; O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin ki, Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir vâdeye kadar tehir etsin (muahaze etmeden yaşatsın)» diyerek apaçık uyaran bir kimseyim. Bilinmeli ki Allah'ın tayin ettiği vâde gelince, artık o ertelenmez. Keşke bilseydiniz!" (Nûh Suresi 2-4. âyet-i kerîmeler)

Ahmed İbn-i Kemal Paşa bu ayetin Nûh kavmi için baz‘iyyet ifade ettiğini zikretmiştir.

Müellifimiz bazı kelamî meselelere de değinmiş ve görüşlerini belirtmiştir. Risâlenin sonlarında müellifimiz sadece başlıktaki konu ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda kelâmî bir tartışma olan günahların hepsinin veya bir kısmının mağfireti mevzusuna da yer vermiştir. Müellifimizin yukarıda geçen âyet-i kerîmelerde geçen mü’minlerin günahlarının mağfireti meselesinde Kâdî Beydâvî’nin görüşlerini isabetli gördüğüne de şahitlik etmekteyiz. Ayrıca risâlenin bir bölümünde “min” harfi cerrinin fıkhi bir mesele olan talak bahsindeki manaya delâletlerinden bahsetmiş ve bu kısımda Hanefi İmamlarının görüş farklılıklarına değinmiştir.

21- *Risâle fi tahkîki's-sînât*

(رسالة في تحقيق السينات)

Müellifimiz risaleye Keşşâf'tan alıntı yaparak başlamıştır. "Ömer b. Abdülaziz'in katibine: "Bâ'yı uzun, Sin'in dişlerini belirgin, Mîm'i de dairevi yaz" dediği rivâyet edilir."

Bu rivayetin tamamı ise Keşşaf'ta Kaf Suresinin tefsirinde şu şekilde geçmektedir:

"Şayet "İsm kelimesinin başındaki Elif, neden باسم ربك [Alâk 96/1] âyetinde yazıldığı halde Besmele'de hazfedilmektedir?" dersen, şöyle derim: Besmele'nin sık tekrar edilen bir ifade olmasından dolayı, Besmele'de Elif'i hazfederken ismin baştaki [Hemze'li] kullanılışını değil, aradaki kullanılışını esas almışlardır. Nitekim "Besmele'de Elif'in hazfini telafi etmek için Bâ harfi uzatılarak yazıldı" demişlerdir. Ömer b. Abdülaziz'in[184] de, kâtibine "Bâ'yı uzun, Sin'in dişlerini belirgin, Mîm'i de dairevi yaz" dediği rivayet edilir."[185]

طوّل الباء، وأظهرْ السينات، ودوّر الميم

Bâ'yı uzun, Sin'in dişlerini belirgin, Mîm'i de dairevi yaz.

Bu mesele bazı teorisyenlerce anlaşılamamıştır. İzharının manası da anlaşılamamıştır.

O vakit şöyle demesi gerekirdi: (Bâ'ları uzun, mimleri dairevi yaz). En doğrusu "Sinnât" "Sin" in dişlerinin çoğuludur.

Allâme Teftazânî sözün yüzünden peçeyi kaldırmıştır. "Sin" lerden merâmın "diş" olduğunu açıklamıştır. Bütünün adına cüzden bahsetmek için "sin" olarak isimlendirilmiştir.

Mütehassıs es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî de bu konuda onu izlemiştir. Ancak o konuyu kaleme almada ince eleyip sık dokumuştur. Tabirin yönünü cüzden küllün ismiyle

[184] Ebû Hafs el-Melikü'l-Âdil el-Eşecc Ömer b. Abdilazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî (ö. 101/720). Emevî halifesi (717-720). Ömer-i Sâni (İkinci Ömer) olarak da bilinir. Bu lakabın sebebi adalet yönünden öne çıkması ve ikinci İslam Halifesi Hz. Ömer'e (radıyallahu anh) benzetilmesidir.

[185] ez-Zemahşerî (2016). *El-Keşşâf: 'An Hakā'ıkı Ğavâmidı't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekāvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl: Keşşâf Tefsiri (Metin – Çeviri),* (Murat Sülün, ed.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, c. I, s. 72.

gerçekleştirmiştir. Nitekim şöyle demiştir: “diş” ile “Sîn” i mübalağalı olarak açıklamıştır. Sanki şöyle demiştir: “Onun dişlerini sîni gibi yap.”

كم ترك الأول للآخر

Öncekilerin sonrakilere bıraktığı nice (meseleler) mevcuttur.

والظاهر في زوايا الأفكار خبايا، وفي أبكار الخواطر سبايا، لكن قد تقاصرت الهمم، و نكصت العزائم، فصار قصارى الآخر أن يتبع الأول، و ليته يتبعه و لم يقصر عنه تقصيرا فاحشا.

(Fikirlerin köşelerinde olan açık hususlar gizlenmiştir. Akla ilk gelen şeyler tutsaklardır (ön yargılardır). Ancak himmetler azaldı ve azimler zayıfladı. Bunun üzerine sonradan gelenler bütün güçlerini öncekilere tabi olmakta harcadı, keşke onları takip edebilselerdi de fahiş hatalara düşüp bu konuda noksan davranmasalardı.)

22- *Risâle fi beyân (ekser min en)*

(رسالة في بيان (أكثر من أن))

Müellifimiz risalelerin ekseriyetinde yaptığı gibi bu risalesine de "beraat-ı istihlâl" sanatının veciz bir örneği ile başlamıştır:

الحمد لله سبحانه وتعالى حمدا أكثر من أن يحصى، وأصلي على نبيه محمد أفضل الرسل أشهر من أن يخفى.

Sayısız (sayılamacak kadar çok olan) hamd her türlü noksan sıfattan münezzeh ve âlî olan Allah'a (celle celaluhu) olsun.

Ve salât u selâm rasûllerin en hayırlısı, meşhur (gizlenemeyecek kadar meşhur olan) rasûlün üzerine olsun.

Risalenin ana ekseni bu iki ibare üzerinde dönmektedir. (أكثر من أن يحصى) (أشهر من أن يخفى)

Ahmed İbn Kemâl Paşa'ya göre, bu iki cümle ulemânın dilinde olan ve insanlar arasında meşhur olan ibarelerdir. Yine bu iki cümlenin genel manası herkesçe bilinen türdendir. Lakin asıl mesele bu ve buna benzer ibarelerin nahiv kaideleri açısından açıklanması ve irdelenmesidir. Müellifimizin risaleyi kaleme alma amacı da budur. Bu amacını da şu sözleriyle dile getirmiştir: "Bu risale ulemâ arasında kullanımı yaygınlaşan müşârun ileyh terkipleri açıkça ortaya koyan haşiyedir. Fudelânın maharetlileri ve mütehassısları onu açıklamaktan aciz kalmışlardır. Mesele tazmîn konusuyla işaret ettiğimiz gibidir. Yani geçen ibareler, şâirin şu kabildeki sözü gibidir:

الناس أكيس من أن يمدحوا رجلا ما لم يروا عنده آثار إحسان[186]

[186] Beyit Abdu'l-Melik b. Abdu'r-Rahîm el-Hârisî'ye aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân.*

İnsanlar, onda cömertliğin izlerini görmedikçe bir adamı övmeyecek kadar akıllıdırlar.

Bu terkipte, mufaddal aleyhi takdiri edilmiştir. Bundan kasıt sayma ile alakalı her şeyden daha fazla olması anlamındadır. Çünkü çokluk niteliklerde sadece vasıflarıyla ortaya çıkar. Dolayısıyla buradaki min mutlaka ism-i tafdilin müteallıkıdır.

Mufaddalde bir ziyade ile o fiilin çeşitlerinden bir çeşit olması gerekir. İbarede ise böyle bir iştirâk söz konusu değildir. Çünkü "الإحصاء" kelimesi "كثرة" kâbilinden değildir.

Risale'de iki önemli belâgat âliminden nakiller yapılmıştır. İlki Sadettin et-Teftâzânî, ikincisi es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'dir. Lakin Ahmed İbn Kemâl Paşa âdeti olduğu gibi üçüncü bir görüşü tercih etmiştir. Bu görüşü savunanlar ise "bazı âlimler" dir.

23- *Risâle fî beyâni's-serâb ve'l-âl*

(رسالة في بيان السراب والآل)

Yaklaşık bir sayfa olan bu risale, Müellifimizin risaleleri arasında en kısa olanıdır. Müellifimiz burada "السراب" ve "الآل" lafızları üzerinde durmuş ve bu ikisinin farkına değinmiştir. Bu ikisi arasında ayrım yapmayanların da hata ettiği görüşündedir.

Müellifimiz konuyu açıklarken iki temel kaynaktan istifade etmiştir. Bunlardan birincisi İmam-ı Beydâvî'nin "*Envâru't-tenzîl*"[187] adlı tefsiri, diğeri de Cevherî'nin "*es-Sıhah*"[188] adlı mu'cemidir.

ألا إن دنياك مثل الوديعة　　جميع أمانيك فيها خديعة

فلا تغترر بالذي نلت منها　　فما هي إلا سراب بقيعة

Senin dünyan emanetten başka bir şey değildir. Oradaki bütün arzuların da tuzaktan ibarettir.

Ondan kazandığınla mağrur olma, zira o sadece geçici bir seraptır.

Müellifimiz bu beyitleri zikrettikten sonra Cevherî'den alıntı yaparak serâbın tanımını şu şekilde açıklamıştır: "Serâb, günün (ışığın) yarısını sanki suymuş gibi görmendir."

İmam Beydavî Nur Suresi'nin tefsirinde şöyle buyurmuştur: "Zuhr vakti güneşin parıltılarından çölde görülen şeydir. Akan su zannedilir."

Cevherî "âl" kelimesinin tarifini şu şekilde yapmaktadır: "Günün evvelinde veya âhirinde yıldızın doğması gibi gördüğün şeydir. Bu da serap değildir."

"Her kim "âl" günün başında ve sonunda görülen "serâb"dır, derse bu ikisini ayırt etmediği için hata eder. Hakikati yalnız Allah (celle celaluhû) bilir.

[187] Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl.
[188] es-Sıhah Tâcü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye.

24- *Et-tenbîh ‘alâ galati’l-câhil ve’n-nebîh*

(التنبيه على غلط الجاهل والنبيه)

“Galat”, dildeki ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve anlam bilgisi yanlışlarının tümüne verilen addır. Risalenin dili Arapça olsa da içeriği iyi tedkîk edildiğinde elsine-i selâsenin diğer ikisine de hitap ettiği izahtan vârestedir. Fasıllar kısmına geçmeden önce Ahmed İbn-i Kemâl Paşa konunun önemine binâen bir girizgâh yapmıştır.

Bu girizgâhta dilin bilhassa da Arapçanın doğru kullanımının öneminden, lafız-mana ilişkisinden, halk arasında artarak süre gelen hatalardan, avâmın yanı sıra havâsın da hataları olduğundan bahseder. Daha sonra 23 fasıldan oluşan ve alfabetik düzenlediği asıl kısım gelmektedir.

Müellifimiz me‘ânî sanatlarını ifsâd edenleri de beyitlerinde şöyle şikâyet etmektedir:

إلى الله أشكو البائعين لجهلهم فنون المعاني بالدوعاوى الكواذب

بتحريك رأس بعد لبس عمامة وغمز بعين ثم رمز بحاجب

Allah’a şikâyet ediyorum, cehaletleriyle birlikte, yalan iddialarla, meânî sanatlarını satanları.

Bir sarık giydikten sonra kafa sallamakla, sonra göz kırpıp, kaş oynatmakla.

Halk arasında yanlış olarak kullanılan lafızların doğru hallerine işaret ederken, Ahmed İbn-i Kemâl Paşa, on birinci yüzyılın başlarında vefât eden Ebû Nasr İsmâil ibn-i Hammâdu’l-Cevherî *‘es-Sıhah Tâcü’l-luga ve sıhahi’l-Arabiyye* isimli eserini referans olarak vermektedir. Risâlede Ahmed İbn-i Kemâl Paşa, galat (yanılma), tahrif (harflerin yerini değiştirme) ve yanlış iştikak (türetme) örneği kelimeler sıralamakla yetinmiştir.

أخو الجهل الموقر لا يبالى أينطق بالخطأ أم بالصواب

وأما من له عقل سليم أبى يأبى إباءً فهو آبى

Cahil kardeşim hiç aldırış etmiyor, doğru mu konuşuyor yoksa yanlış mı.

Ancak aklı selîm olanlar ise, ebâ, ye'bâ, ibâen fe-hüve âbî (derler).

Müellifimizin bazı yerlerde ciddi eleştirileri olmuş, bunları da bazen sert lafızlarla ifade etmiştir. Mesela "sîn" harfi faslında şu ifadeler geçmektedir: " Müseylime" kelimesinin lâm'ını fethalı okuyanlar hakkındaki şu sözüdür: "Müseylime" kelimesi -lâm'ın kesresi ile- "Müslime" kelimesinin ismi tasğîr'i olup meşhûr yalancının adıdır. Her kim bunu lâm'ın fethası ile "Müseyleme" şeklinde okur ve bunun da doğru olduğunu iddia ederse, o adam Müseylime'den daha yalancıdır."

أننكر لحن أبناء الزمان ووهم الناس فى لفظ الأوان

ولو حاولت للأوهام رصدا اذن ضاقت عن البعض الأوان

Asrın çocuklarının dil yanlışlarını inkâr mı edelim?

Ve insanların «evân» lafzındaki hatalarını.

Hataları gözetlemeye çalışırsan,

Bunların bazılarına bile zaman yetmez.

Dört yüz seksen yedi yıl önce vefat eden müellifimizin bu risalesinde günümüzde hala kullanılan bazı kelimelere değinmesi dikkat-i nazarı celbetmektedir. Bunun yanı sıra o zamanki bazı yaygın yanlışlar da günümüze ulaşmamıştır. Daha sonra bu geleneği talebesi Ebu's-Suud Efendi *Risâle-i Sakatât-ı Avâm* eseriyle devam ettirmiştir.

25- *Risâle fî beyân meziyye lisâni'l-fârisiyye*

(رسالة في بيان مزية لسان الفارسية)

Allah-u Teâlâ (celle celaluhû) Kur'ân'ı Kerim'de buyurdu ki: " وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ ۚ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِلْعَالِمِينَ"[189]

Müfessirlerin önemli bir kısmı da bu âyetin tefsirinde, âyette geçen dillerin farkı lisanların farkıdır. Fars için ayrı, Rum için ayrı, Türk için ayrı, Arap için ayrı diller mevzu bahistir.

Lisanların ihtilafı kevnî sünnetullah gereği ilâhî kudretten bir iradedir. Hatta alîm, hâlik ve kâdir olan Mevlâ'nın kat'î bir delilidir.

Arapçanın ise sâir lisanlar arasında müstesna bir konumu söz konusudur. Son kutsal kitabın dili olması hasebiyle çok değer görmüştür. Müslümanların müşterek lisanı hale gelmiştir.

Müellifimizin bu minvaldeki görüşü de Arapçanın en değerli olduğu yönündedir. Lakin sâir lisanlar arasında da ikinci sıraya Farsça'yı layık görmüştür. Ona göre fesahatte Farsça Arapçayı takip etmektedir.

Siyasî tarih açısından da Farisîler adeta bir darb-ı mesel haline gelmişlerdir.[190] Nitekim Cahiliye, Sadr-ı İslâm ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinin de önemli bir kısmını içine alan zaman diliminde Sâsânî İmparatorluğu[191] ile Doğu Roma İmparatorluğu[192] iki süper güç idiler. Bu devletler o zamanlarda, aralarındaki yoğun rekabet ve sürekli muharebeler neticesinde "yorgun devletler" diye nitelendirilmişlerdir. Nitekim Bedir günü Lut gölü civarında Rumlar Sâsânîleri ağır bir bozguna uğratmışlardır. Rum Suresinde de bu durum geçmektedir. Sâsânî İmparatorluğu eski eserlerde ve şiirlerde hep gücün ve yönetimin bir

[189] "O'nun delillerinden biri de gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır." (Rum Suresi 22. âyet-i kerime)

[190] "و أين ما ساسه في الفرس ساسان" Ebu'l-Bekâ er-Rundî, Endülüs'e Mersiye.

[191] 226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hânedanı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *DİA* (c. 36, s. 174-176) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/sasaniler.

[192] Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak 330-1453 yılları arasında Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'da hüküm süren ve Bizans diye de anılan imparatorluk. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirkent, I. (1992). Bizans. *DİA* (c. 6, s. 230-244) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/bizans.

temsili olarak görülmüştür. İkinci İslam Halifesi Hz. Ömer (radıyallahu anh) zamanında ise Sâsânî İmparatorluğu tamamen fethedilmiştir.

Fârisîlerin faziletlerini anlatan şu şiire de risalede yer vermiştir:

الدار داران إيوان و غمدان والملك ملكان ساسان و قحطان

والناس فارس والإقليم بابل والإسلام مكة والدنيا خراسان

Yurt ikidir, Îvân ve Ğamdân; Mülk de ikidir Sasanî mülkü ve Kahtân

İnsanlar da ikidir, Fars ehli ve Babil ehli; İslam da ikidir, Mekke ve Horasan diyarı

Şiirdeki "Îvân" dan kasıt Kisrâ'nın[193] Medain[194] şehrindeki sarayıdır. "Ğumdân" dan kasıt da Belkıs'ın[195] San'a'daki sarayıdır.

Orada Süleyman Mescid'i olarak bilinen bir mescid vardır. Fâris Süleyman'ın mülkü olarak meşhur idi. Hâkâni farisî kasîdesinde şöyle demiştir:

شکر که خرازم شاه تخت صفاهان کرفت

ملك عراقين را همجو خراسان کرفت

ما هجة توغ أو قلعة کردون کشید

مورجة تيغ أو ملك سليمان کرفت

Şükürler olsun Hârezmşah Isfahan tahtını ele geçirdi.

Irak mülkünü Horasan gibi ele geçirdi.

[193] Araplar'ın Sâsânî hükümdarları için kullandıkları unvan.
[194] Sâsânîler'in başşehri.
[195] Kur'ân'da tevhid dinini kabul ettiği bildirilen Sebe melikesi.

Hüccet olan bayrağını kale üzerine çekti.

Karınca ki Hz. Süleyman'ın asasını nasıl ele geçirdiyse öyle aldı.

İbn-i Luheya: "Rum ve Fars, acemin Kureyşi'dir."

Efendimiz (aleyhi's-salâtü ve's-selâm)in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "İslam'a insanların en uzağı Rum'lardır." Yine Efendimiz (aleyhi's-salâtü ve's-selâm): "Eğer iman Süreyya yıldızında olsaydı, Farisîler ona uzanıp alırlardı."

Görüldüğü gibi öncelikle bahsedilen mesele Fars dilinden önce Farîsîlerin bazı meziyetleridir. Müellifimiz de Fars dilinin üstünlüklerinden bahsederken daha çok; İran havzasındaki şehirlerden, bu şehirleri inşa eden liderlerden, buraları mesken edinmiş halklardan, tarihte önem arz eden bazı kimselerden ve hadiselerden bahsetmektedir.

Ahmed İbn-i Kemâl Paşa'nın da çalışmamızın ilk bölümünde zikredilen eserleri arasında yedi Farsça eseri bulunmaktadır. Bu eserler incelendiğinde müellifimizin hem Arapçaya hem de Farsça'ya ne denli hâkim olduğu kolayca anlaşılabilir.

"Enbiyânın lisânıdır Arabî

Evliyânın lisânıdır Farisî

Ümerâ'nın lisanıdır Türkî"

26- *Ta‘lîka ‘alâ mersiyyet âdem ibnehu hâbil*

(تعليقة على مرثية آدم ابنه هابل)

Bu risalede dünya üzerinde işlenen ilk suç ve günahtan; Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesinden bahsedilmektedir. Hâbil'in ölümüne peygamberlerin ve insanların ilki olan Hz. Âdem aynı zamanda bir baba olarak elbette derin bir hüzün duymuştur. Bazı kitaplarda Hz. Âdem'in bu derin hüznünü dile getiren bir mersiye söylediği de zikredilmektedir. Mersiye şu şekildedir:

تغيرت البلاد ومن عليها فوجه الارض مغبر قبيح

تغير كل ذي حسن وطيب وقل بشاشة الوجه المليح

Topraklar ve üzerinde yaşayanlar değişti, bundan dolayı yeryüzü tozlu ve çirkindir.

Her iyi ve güzel olan değişti, güzel yeryüzünün neşesi azaldı.

Bu konuda Zemahşerî: "Bu açık bir yalandır. Şiir de zayıf ve hatalıdır. Peygamberlerin de şiir yazmaktan masum olduğu kabule şayandır."[196] der.

Ahmed İbn Kemâl Paşa Hazretleri de: "Şiirin zayıf olduğu doğru bir görüştür. İbn-i Abbas'tan radıyallahu anhüma onu Âdem aleyhisselam'a nisbetini yalanladığı rivâyet olunmuştur, Muhammed aleyhisselam ve diğer bütün peygamberler (aleyhimü's-selam) şiirden nehyedilmiştir. Lakin Âdem aleyhisselam onu Süryânice nesr olarak söylemiştir. Ya'rub b. Kahtan'a ulaşana kadar böyle nakledilmiştir. O da üzerinde takdim tehir yaparak mersiyeyi arapça şiir haline getirmiştir.

Şiirde i'rab ve kâfiye cihetinden hata vardır da denildi. "المليح" lafzının refedilmesi hatadır. Çünkü "الوجه" kelimesinin sıfatı ve mecrûrdur. Azaltılırsa ve arttırılırsa "igva"[197] olur, bu da kafiye de kusurdur. "الوجه" merfudur ve "قل" nin failidir. "بشاشة" kelimesi ise temyiz olduğu içün tenvinin hazfiyle mansubtur."

[196] el-Keşşâf ʿan hakâʾik ğavâmizi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-teʾvîl (626/1)

[197] "**الاقواء**" kavramı arap şiirinde bir kusurdur. Kafiye harekesinin kesra gibi ağır bir harekeden damme gibi ağırlıkça benzer başka bir harekeye değişimi.

İ'rab ve kâfiye açısından inceledikten sonra, müellifimiz bu mersiyenin zikredildiği bazı hadiselerden bahseder. Özellikle Ebu'l-alâ el-Ma'arrî'nin[198] Risâletü'l-gufran'nında[199] bu zikredilen hadise eleştirilmektedir. Nitekim kaynakları bakımından kabule şayan görülmeyen bu mersiyeyi Ahmed İbn Kemâl Paşa dil-bilimsel nâhiyeden de incelemiştir.

[198] Ebü'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî (ö. 449/1057)
[199] Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin mânevî âlemlere hayalî yolculuğa dair üstün edebî değere sahip eseri.

27- *İzhâru'l-ezhâr 'alâ eşcâri'l-eş'âr*

(إظهار الأزهار على أشجار الأ شعار)

Müellifimiz bu risalesinde Arap dilinde şiir ve edebiyattan bahsetmektedir. Risalede birçoğu şevahit beyitler[200] diyebileceğimiz beyitler geçmektedir. Bu tercih edilen beyitlerin aynı zamanda Arap şiirinin güzellerinden seçmeler olduğu da aşikârdır.

Ahmed İbn Kemâl Paşa bu beyitlerden örnek verdikten sonra bunların içerisindeki belâgat ile ilgili meseleleri irdeler. Daha sonra dil ve belâgat âlimlerinin büyükleri arasındaki yerini alır. Nitekim O bazen bu âlimlere muhalefet eder bazen onlardan birini diğerine tercih eder bazen de bu âlimleri birbirleriyle mukayese eder. Hatta bazı genel kabul görmüş konularda bu âlimleri hatalı görüp, onların hatalarını düzeltmek ve kanaatinde okuyucularını delilleriyle ikna etmek suretiyle farklı bir istikamet izler.

Konu ile alakalı bir örnek vermek gerekirse:

الحمد لله العلي الأجلل أنت مليك القوم حقا فاعدل

Celil olan ve âli olan Allah'a hamd olsun, sen kavmin melikisin ve adaletle hükmet.

Ahmed İbn Kemâl Paşa bu beyit hakkında: "Onlar (kendinden önceki dil âlimleri) dediler ki: Beyitteki "الأجْلل" kelimesinin "الأجَل" şeklinde idğamlı olarak yazılması gerekirdi. Bu haliyle "مخالفة القاس اللغوي" (kıyasa aykırılık) olması sebebiyle bu beyit fasih değildir."

Nitekim bu beyit ve benzer bir varyantı[201] belâgat kitaplarının ekseriyetinde geçmektedir. Dilde otorite sayılan âlimler dahil farklı bir görüş vârid olmamıştır. Ahmed İbn Kemâl Paşa ise bu risalesinde bunlara cevap olarak:

"Ben derim ki: Onlara ne oluyor da mensûr kelâmda muhâlefetü'l-kıyâsa cevaz veriyorlar, fesahatte noksanlık getiren bir durum olması sebebiyle gerçekleşen vakı'a olmadı. Seci' ve izdivac sanatlarına riâyeten, aksine şan ve şeref bakımından kaçınılmazdır.

[200] Arap dilcileri tabiri, bir kaide ortaya koymak için Kur'ân'dan veya Arapça'sına güvenilen Araplar'ın sözlerinden getirilen delil anlamında *kullanmaktadırlar.* (et-Tehânevî, **a.g.e**, s. 1002).

[201] " **الحَمْدُ لله العلي الأجْلَلِ الواحدِ الفَرْدِ القديمِ الأولِ**"

Efendimiz aleyhisselam'ın şu sözü görülmüyor mu? " أعيذكما بكلمات الله التامة من كل شيطان وهامة، ومن كل عين لامة"[202]

Buradaki "لامة" lafzının kıyastaki hali "ملمة" kelimesidir. Ama görüldüğü gibi "تامة", "هامة", "لامة" lafızları arasında kafiye vardır.

[202] (Her sıkıntı veren şeytandan ve her nazardan Allah'ın mükemmel sözlerine siz ikiniz için isti'aze ederim.) el-Buhârî, el-Camiu's-Sahih, Kitab Ehâdîsi'l-Enbiya, bâb 50, Hadis 60.

SONUÇ

Bu çalışmamızda İbn-i Kemal Paşa veya Kemal Paşazâde diye meşhur olmuş çok kıymetli bir âlim ve devlet adamını genelde birçok yönüyle özelde Arap dili ve edebiyatı risâleleriyle aktarmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken de yaşadığı dönemin gerek siyasî ve ictimaî hayatının gerek ilmî ve fikrî hayatının içerisindeki konumuna işaret edilmiştir.

Tarihin her döneminde toplumlara yön vermiş seçkin din, devlet ve ilim adamları var olmuştur. Müellifimiz ise bu saydıklarımızın hepsini bünyesinde toplamış müstesna bir kişiliktir. Bunun yanında sâir ilimlerdeki otorite oluşu onun aynı zamanda güçlü bir tenkitçi olarak temâyüz etmesine olanak sağlamıştır. Mühim bir özelliği de gerek tarih ilimlerinde gerek dini ilimlerde gerekse edebiyatta tercih yapabilme, kuvvetli kavil veya rivayet ile zayıf olanı ayırt edebilme salahiyetine hâiz olmasıdır.

İlimlerdeki bu salahiyeti yazdığı eserlere, aldığı kararlara, verdiği fetvalara da yansımış padişah da dahil olmak üzere din ü devlette ve ilim erbabı nezdinde itibar görmüş, herkes tarafından kabule şayan olarak addedilmiştir.

Onun verdiği fetvalar kimi zaman halkın sorunlarını çözmüş, kimi zaman devletin ve milletin bekasını korumuş, kimi zaman da tarihteki ve yaşadığı dönemdeki bazı kimseler hakkında gerekli hükümleri ihtiva etmiştir.

Özellikle selefi Zenbilli Ali Efendi gibi Safeviler'e karşı verdiği fetva ve verdiği fikrî mücadele, devlet için zamanın belki de en büyük hizmeti olmuştur. Nitekim o vakitler kendinden üst rütbedeki ulema bu fetvaları ve kararları vermeye çekinirken, O hiç tereddüt etmemiştir.

Hakkında yapılan çalışmalar ülkemizde ve Arap memleketlerinde 200'e yaklaşmışsa da halen farklı bilim dallarının farklı kollarında yeni çalışmalar listeye eklenmeye devam etmektedir. Anlaşılan o ki daha da devam edecektir. Nitekim dönemin ansiklopedik âlimi ve döneminde ilmi ihya eden bir kimse olması, her alanda döneminin başvurulan bir kaynağı olması durumunu da beraberinde getirmiştir.

Buna rağmen çalışmamızdan anlaşılan bir diğer durum ülkemizdeki birçok kütüphanede eserlerinin dağınık bir şekilde bulunmasıdır. Bunun yanında komşu İslam ülkelerinde ve belki de yabancı ülkelerin kütüphanelerinde müellifimize ait birçok eserin bulunma

ihtimalidir. Bu manada müellifimizin eserlerinin farklı İslam ülkelerindeki varlığı aydınlatılması gereken mühim bir mevzudur. Tunus örneğinde açıkça görülebildiği gibi sâir İslam ülkelerindeki bir iki fazladan eser, İslam dünyasının geneli göz önüne alındığında onlarca ilave eser manasına gelebilir. Bu da alana önemli bir katkı sunacaktır.

Bunun yanında bir Türk âliminin risâleleri matbû bir kitap olarak Arap bir kitapevi tarafından ancak 2018 yılında basılabilmiştir. Türkiye'de yazma nüshalar mevcut ise de matbû olarak basımları hususunda; Osmanlı'nın son döneminde Ahmet Cevdet Paşa gibi sayılı birkaç zevât tarafından hazırlanan bir iki çalışma dışında bir girişim göze çarpmamaktadır. Taktir edilebilir ki bu çalışmalar da toplam sayının sadece bir kısmıdır.

Bunun yanında eksikliği hissedilen bir diğer husus, müellifimiz ve eserleri hakkında kollektif çalışmaların bulunmayışıdır. Konunun çalışıldığı ülkelerde ve memleketimizde araştırmacıların ve akademisyenlerin birbirleriyle olan kolektif çalışmalar gerek o dönemle alakalı gerek de müellifimiz ve eserleriyle alakalı daha fazla meseleyi aydınlatacaktır.

Üçüncü bölümde incelenen risâleleri arasında yaklaşık yarısı belâgat ilminin konularını ihtivâ etmektedir. Bunun dışında Arap dilinin gramerini inceleyen risaleler de mevcuttur. Bunun dışındaki risaleler farklı dil-bilimsel meselelerin izâhı ile alakalıdır. Müellifimiz risâlelerde kaynak gösterilen ve eleştirilen eserler ve müelliflerinin fikirleri arasından bazılarını her ne kadar yeri geldiğinde eleştirmekten çekinmese de bunlar arasından Cevherî, Zemahşerî, Beydâvî ve Abdulkahir Curcânî'ye ve görüşlerine derin bir değer verdiği sezilmektedir. Bunun yanında Kazvînî, Sekkâkî, Taftazânî ve Seyyid Şerif Curcânî gibi kimselere bazen "bu onun vehmindendir", "bu konudaki görüşleri hatalıdır", "bu konu kendisi tarafından tam anlaşılamamıştır." gibi ağır eleştirilerde bulunmuştur. Lakin bu eleştirileri de delillendirmek suretiyle bu sözlerinin arkasında durmuş, bu görüşlerdeki eksik ve kendine göre hatalı noktaları düzeltmeye gayret sarfetmiştir. Yine bu şekilde "onun bu sözleri isabetlidir", "onun bu sözleri beni ikna etti", "o bu ifadesinde görüş sahibidir" şeklinde desteklediği müellifler de olmuştur. Bunun yanında gerek kendi kültüründeki gerekse Arap kültüründeki bazı söylem ve deyimlere de yer vermiştir. Mesela bir yerde Arapların da kullandığı "O bu meselenin yüzündeki peçeyi kaldırmıştır" ifadesini kullanırken, başka bir risalede de "Molla Camî'nin bu ifadeleri tanbura yeni bir nağme eklemiştir." diyerek kendi kültürü olan Osmanlı'nın musiki âletinden bir deyim getirmiştir.

Her risâlenin başındaki hamdele ve salvelelerde konu ile alakalı bir giriş yaparak beraât-ı istihlal sanatında da söz sahibi olduğunu her fırsatta belli etmiştir. Bunun yanında

ansiklopedik bir âlim olduğunu ve istitrâd sanatından da yararlandığı eserlerinin birçok yerinde görülmektedir. Misâlen, Farsça'nın üstünlüklerini anlattığı risâlesinde Fars dilinden çok Farsları ve Fars vilâyetlerinin anlatıldığı birçok söze ve rivâyete yer vermiştir. Bazı risâleleri konu bittiğinde tamâma erdirdiği gibi risâlelerin hâtimesinde çok edebî ve süslü bir şekilde hâtime yapmıştır.

Bu çalışma ve benzeri çalışmaların; tarihimizi, edebiyatımızı, kültürümüzü, ulemâmızı, din ve devlet adamlarımızı kısacası "dün"ümüzü daha iyi idrak etmeye ve geleceğimizi şekillendirmeye katkısı olacağı âşikardır.

KAYNAKÇA

Ahmet b. Hanbel. (1995). *Müsned*. (nşr. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri), Beyrut.

Ahmed Cevdet Paşa (1999). *Belâğat-ı Osmâniyye*, (Turgur Karabey ve Mehmet Atalay, yay. haz.), Erzurum: Akçağ Yayınları.

Apak, Â. (2012). Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Atsız, H. N. (1966). Kemal Paşa-oğlu'nun Eserleri. *Şarkiyat Mecmuası*, VI, 71-112.

Ayverdi, E. H. (1957). Müftiyy'üs-Sakaleyn, Kubbealtı Akademi Mecmuası, 4(3), s. 24-31.

Bahçıvan, S. (2001). Şeyhülislam İbn Kemalpaşa'nın Vasıyetnâmesi. *Marife Dergisi*, 1(2), s. 209-214.

Bolay, S. H. (1986). İbn-i Kemâl'in Tarihe Bakışı, *Şeyhülislam İbn-i Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Bolelli, N. (2013). *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri Arap Edebiyâtı*. İstanbul: İFAV.

el-Buhârî. *el-Camiu's-Sahih, Kitabu'l-Hac*.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi. (1972). *Osmanlı Müellifleri*, (A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, yay. haz.), c. I, İstanbul: Meral Yayınevi.

el-Câhız (1975). *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Mısır: Matbaatu'l-Hancî.

el-Câhız, E. U. (1990). *el-Beyân ve't-Tebyin* (Abduselâm Muhammed Hârûn, ed.). Beyrut: Dâru'l-Cil.

el-Cevabî, M. T. (1986). Tunus Millî Kütüphanesinde bulunan İbn Kemal'e âit eserler. *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985),* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

el-Curcânî, Abdulkâhir. (2015). *Delâilü'l-İ'câz: Sözdizimi ve Anlambilim.* İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.

Cündioğlu, Dücane. (1999). Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası -Bir Histografik Eleştiri Denemesi. *İslâmiyât*, 2(4), s. 51-73.

Çörtü, M. M. (2016). *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Dayf, A. Ş. A. (1965). *el-Belaga Tatavvur ve Tarih*, Kahire: Dâru'l-Meârif.

Demir, H. ve Çatılı, K. (2019). İbn-i Kemal Üzerine Yapılan İlmi Çalışmalar. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* VII(1), 151-178.

Demirayak, K. (2015). *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

Demirkent, I. (1992). Bizans. *DİA* (c. 6, s. 230-244) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/bizans.

Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (1979). *es-Sıhâh Tâcu'l-Luga*, (thk. Ahmed 'Abdulgafûr Attâr), 1.bs., Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, I.

Fayda, M. (1986). İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri. (S. Hayri Bolay ve diğerleri, yay. haz), *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Fazlıoğlu, Ş. (2012). Vaz'. *DİA* (c. 42, s. 576- 578) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/vaz--dilbilim.

Fîrûzâbâdî (1987). *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Goldziher, I. (1993). *Klasik Arap Literatürü*, (çev. Prof. Dr. Azmi Yüksel ve Doç. Dr. Rahmi Er), Ankara: İmaj Yayınları.

Hacımüftüoğlu, N. (1988). Abdülkāhir El-Cürcânî. *DİA* (c. 1, s. 247-248) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulkahir-el-curcani.

Hüseyn, A. (1982). *el-Muhtasar fi tarihi'l-Belağa*. Beyrut.

İbn Kemalpaşa (2018). *Mecmu'u Resail-li'l-allâmeti İbn Kemal Başa*, (Hamza el-Bekriyyi ve diğerleri yay. haz.), İstanbul: Daru'l-Lubab.

İbn Haldun, (1990), *Mukaddimetu İbn Haldûn*, c. II., Beyrut.

İbn Hallikân, (1977), *Vefeyâtu'l-A'yân*, Beyrut.

İbn Manzûr. (1956). *Lisânu'l- Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır.

İbnu'l-Mu'tez. (2012). *Kitabu'l-Bedî'*, Beyrut: Muessesetu'l-Kutubu's- Sekafiye.

İbn Kemal Paşa (1898). *Resâil-i İbn Kemal* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul: İkdâm Matbaası.

İpşirli, M., (2010). Şeyhülislâm. *DİA İslâm Ansiklopedisi* (c. 39, s. 91-96) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam.

Kâtip Çelebi. (2017). *Keşfu'z-zunûn*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Mecdî Mehmet Efendi. (1989). *Hadâiku'ş-Şekâik*, (Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, nşr. hz.), İstanbul: Çağrı Yayınları.

Mehmed Cemâleddin (2003). *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, Âyîne-i Zürefâ*, (Mehmet Arslan, yay. haz.), İstanbul: Kitabevi.

Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *DİA* (c. 36, s. 174-176) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/sasaniler.

Nev'îzâde Atâî. (1989). *Hadâiku'l-Hakâik ve Tekmiletu'ş-Şekaik*, (Doç. Dr. Abdülkadir Özcan, nşr. hz.), İstanbul: Çağrı Yayınları.

Râgıb el-İsfahânî (1986). *el-Mufredât fi Garibi'i-Kur'an,* Kahraman Yayınları, İstanbul.

Saraç, Y. M. A. (2002). Kemalpaşazâde. *DİA İslâm Ansiklopedisi* (c. 25, s. 244-245) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#4.

Şaban, İ. (2011). Osmanlı Âlimlerinin Arap Belâgatine Dair Eserleri. *Şarkiyat Mecmuası*, 17, s. 107-132. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/pub/iusarkiyat/issue/996/11216.

es-Sekkâkî, Ebû Y. (2017). *Miftâhu'l-Ulûm: Belâgat*. (çev. Zekeriya Çelik). İstanbul: Litera.

Sîretu İbn İshâk, *el-Mubtedeʾ ve'l-mebʿas ve'l-megâzî*.

Tabbâ', İyâd Hâlid (1417/1996). *el-İmâmü'l-Hâfız Celâlüddîn es-Süyûtî*, (1. bsk.). Dimaşk: Dâru'l-Kalem.

Taberî, Muhammed b. Cerîr (1939). Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, (I-VIII), Kahire.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (2019). *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı âlimleri (çeviri, eleştirmeli metin)*, (M. Hekimoğlu, yay. haz.), (Derya Örs, ed.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

et-Tehânevî. (1996). *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. Beyrut: Mektebetu Lübnan

Turan, Ş. (1970). *Tevârih-i Âl-i Osman: I. Defter*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Turan, Ş. (1986). *İbn-i Kemâl'in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi, Şeyhülislam İbn-i Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Uğur, A. (1987). *İbn-i Kemâl*. İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Uralgiray, Y. (1986). *İlk ve İleri Dil Bilgisi*. Riyad: Tebliğ Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yasar, Abdizâde H. H. (1927). *Amasya Tarihi*, c. III, İstanbul.

Yavuz, Yusuf Şevki. (2011). "Taşköprizâde Ahmed Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi (c. 40, s. 151-152) içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/taskoprizade-ahmed-efendi.

Yazır, E. H. (1992). *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayınları

ez-Zemahşerî (2016). *El-Keşşâf: 'An Hakā'ikı Ğavâmidı't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekāvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl: Keşşâf Tefsiri (Metin – Çeviri)*, (Murat Sülün, ed.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.